

# KLEIO

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN  
Jaargang 60 | DECEMBER 2019

- *Het vergeten hoofdstuk slavernij in Azië*
- *Zwarte en witte slaven in het Ottomaanse Rijk*
- *Het onvrije leven van Russische boeren*

Werd Nederland rijk door de  
**slavernij?**



## Nieuwe tussenbalans

**K**ort nadat de redactie van *Kleio* instemde met het maken van een themanummer over slavernij kwam de rechtvaardiging van dat besluit. Gerhard de Kok promoveerde op een onderzoek naar het profijt dat Walcheren had van de slavenhandel. Henk den Heijer en Piet Emmer lieten op enkele plaatsen hun revisionistische geluid horen. Matthias van Rossum maakte duidelijk dat wij ook rekening moesten houden met slavernij in de Oost. Karwan Fatah-Black nam, als slavernijexpert, zitting in de door James Kennedy voorgezeten herzieningscommissie van de canon. En Gert Oostindie mocht op dit alles zijn licht laten schijnen. Alle genoemde specialisten hebben aan dit nummer bijgedragen.

*‘De discussie over slavernij is zeker nog niet over. Dat zal na dit themanummer niet anders zijn’*

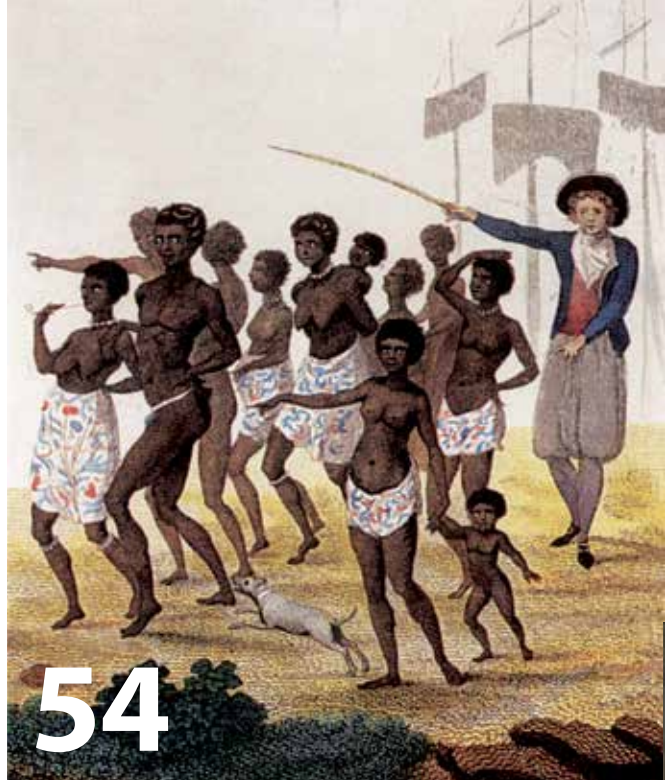
Sinds het vorige *Kleio*-themanummer over slavenhandel en slavernij (2001), vooral naar aanleiding van het rumoer rond Emmers *Geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel*, is het niet stil geweest rond dit thema. Het was tijd om een nieuwe tussenbalans op te maken. Gezien de bereidheid om een bijdrage te leveren wordt dat ook in de academische wereld zo gezien. Naast bijdragen van bovengenoemde auteurs vind je in deze *Kleio* ook artikelen over gastlessen over slavernij, slavernijroutes in Nederland, een voorwerp uit het Rijksmuseum, de invloed van muziek, film- en boekbesprekingen en slavernij in Zuid-Afrika. Daarnaast kijken wij ook naar slavernij bij de Ottomanen, lijfeigenschap in Rusland en wordt een vergelijking tussen de *Max Havelaar* en *De Hut van oom Tom* gemaakt. Wie lesgeeft over slavernij doet er verstandig aan om verantwoording af te leggen over de gebruikte begrippen. Is het nu ‘blank’ of ‘wit’, zijn het ‘slaven’ of ‘slaafgemaakten’? Waar ondergetekende kiest voor wit en slaafgemaakten, maakt de redactie van *Kleio* geen keuze. Het zou vreemd zijn om auteurs te dwingen bepaalde terminologie te gebruiken. De discussie over slavernij is zeker nog niet over. Dat zal na dit themanummer niet anders zijn. *Kleio* zal over dit onderwerp blijven publiceren.

Veel leesplezier, Ger Jan Onrust

Cover: Keti Koti festival in het Afrika Museum, Berg en Dal.



Ger Jan Onrust is gashoofdredacteur van dit themanummer.



# KLEIO



- 4 Rijk geworden door slavenhandel?**  
De impact op de Nederlandse welvaart
- 10 Een cynische rekensom**  
De afschaffing van de slavernij en het Nederlandse zelfbeeld
- 16 Miljoenen slaven naar het Oosten**  
Slavernij in het Ottomaanse Rijk
- 22 Slavernijfgoed in het straatbeeld**
- 24 De Russische lijfeigenschap**  
Een afwijkende variant van slavernij
- 28 Liederen over slavernij en vrijheid**
- 30 Een vergeten hoofdstuk**  
Het Nederlandse slavernijverleden in Azië
- 38 *Max Havelaar* naast *De hut van oom Tom***  
'Betreffende den Nederlandschen Beecher Stowe'
- 42 Het welvaren van Siparipabo**  
Twee verhalen in een achttiende-eeuws glas
- 45 Een Nederlandse erfenis**  
Slavernij in Zuid-Afrika
- 54 De mythe van de grachtengordel**  
Slavenhandel en slavernij brachten Nederland maar weinig welvaart
- 59 Lespakket bij tv-serie *In Europa***
- 60 Herijken van de canon**  
Een kans op een meer niet-Randstedelijke invulling
- 63 Vrijheid in de marge**  
Vrije mensen in Suriname
- 66 Een koffer vol verhalen**  
Het Nederlandse slavernijverleden uitgelegd in concrete verhalen
- 69 Slavernij en websites**

- 9 Boeken**
- 14 Alex van Stipriaan... en de geschiedenis**
- 21 Kleio Klasseprijs 2020**
- 36 In de klas: Moet Nederland sorry zeggen?**
- 44 Column: Ton van der Schans**
- 50 Kleioscoop: Tula, The Revolt**
- 70 Recensies**
- 73 Column: Jelte Posthumus | Colofon**
- 74 Kleiokrant**

# Rijk geworden door slaven

## *De impact van slavernij en slavenhandel op de Nederlandse welvaart*

Het is een actuele discussie: wat heeft het kolonialisme, inclusief bijbehorende uitwassen als slavernij en slavenhandel, bijgedragen aan onze huidige rijkdom? Volgens een deelnemer aan een recente conferentie over het koloniale verleden ligt het simpel: 'Nederland was rond 1600 een straatarm land. Daarna plunderden Nederlanders de hele wereld en sindsdien zijn ze rijk.' Zo is het niet, al betekent dit niet dat de economische bijdrage van de slavernij en slavenhandel niet aangetoond kan worden. Vooral op lokaal niveau had de slavenhandel soms een forse, aanwijsbare economische impact.

**Gerhard de Kok** is als economisch en maritiem historicus verbonden aan het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden.

In het centrum van Middelburg staat sinds 2005 het Zeeuws Slavernijmonument. De locatie is veelbetekenend: aan hetzelfde plein stond in de achttiende eeuw het hoofdkantoor van de grootste slavenhandelaar van Nederland, de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC). Deze transporteerde tussen 1732 en 1801 meer dan 28.000 mensen als slaaf vanuit Afrika naar Europese koloniën. De toenmalige directeuren van de MCC zouden vreemd hebben opgekeken

van het hedendaagse monument. De compagnie was door ondernemende Middelburgers in 1720 opgericht om het ingezakte economische leven van de stad een impuls te geven. Door de werkzaamheden van de directeuren verdienden niet alleen zichzelf een goede boterham, de hele stad profiteerde mee van de toegenomen economische activiteit. Ongetwijfeld zouden de directeuren van mening zijn geweest dat *hun* een standbeeld toekwam. De tijden zijn veranderd.



# handel?

## Specialistische activiteit

In de afgelopen jaren heb ik me beziggehouden met onderzoek naar de economische impact van vroegmoderne slavernij op Nederland, een geruchtmakend onderwerp. Ik richtte me in het bijzonder op de trans-Atlantische slavenhandel in de achttiende eeuw. Nederlandse slavenscheepen vervoerden in die eeuw ongeveer 330.000 Afrikanen naar vooral Nederlandse koloniën. Internationaal gezien was Nederland daarmee een kleine deelnemer aan deze vorm van mensenhandel, want Britse schepen vervoerden in dezelfde periode meer dan 2,5 miljoen mensen als slaaf en Portugese schepen meer dan 2,2 miljoen. Bovendien is het onmiskenbaar dat de Nederlandse slavenhandel op nationale schaal een kleine handelstak was, vergeleken met bijvoorbeeld de Baltische handel of de bilaterale vaart op de koloniën. Het ging om een complexe, specialistische activiteit. Deze eigenschap van de slavenhandel zorgde voor een grote mate van regionale concentratie in de achttiende eeuw: ongeveer zeventig procent van alle Nederlandse slavenscheepen na 1730 vertrok vanuit Vlissingen of Middelburg.

Vandaar dat mijn onderzoek zich toespitste op het toenmalige eiland Walcheren, waarvan beide steden de belangrijkste havens waren.

Walcheren ontpopte zich pas in de achttiende eeuw tot het centrum van de Nederlandse slavenhandel, daarvoor kwamen de meeste Nederlandse slavenscheepen uit Amsterdam. Deze Amsterdamse schepen speelden in op de toegenomen vraag naar slavenarbeid in de Europese koloniën in de Caraïben en op het Zuid-Amerikaanse vasteland. Door toenemende mercantilistische maatregelen van Londen, Parijs en Madrid werden Nederlandse slavenhandelaren steeds meer gedwongen hun afzetgebied te beperken tot Nederlandse koloniën, met name Suriname. Veel Amsterdammers met koloniale belangen handelden liever in de voortbrengselen van de slavenarbeid, zoals suiker en koffie. Maar voor Vlissingen en Middelburg, met hun beperktere achterland, was de slavenhandel op de koloniën interessanter. Zeker na de opheffing van het slavenhandelsmonopolie van de West-Indische Compagnie (WIC) in 1730 namen Zeeuwen het voortouw in de particuliere slavenhandel. ▶

Schepen van de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC). Schilderij van Engel Hoogerheyden, 1767-1780. Collectie Gemeente Middelburg/Zeeuws Archief.





**Walcheren in 1681. In de achttiende eeuw ontpopte het eiland zich tot het centrum van de Nederlandse slavenhandel. Kaart vervaardigd door Nicolas Sanson.**

### Walcherse slavenhandel

Tussen 1730 en 1800 vertrok ongeveer vijfhonderd keer een slavenschip uit Vlissingen of Middelburg. De MCC was met 113 reizen de grootste Walcherse slavenhandelaar. De overige grote spelers kwamen uit Vlissingen. In de eerste 25 jaar na de opheffing van het WIC-monopolie was de particuliere slavenhandel nauwelijks winstgevend. Halverwege de achttiende eeuw kwam er echter een ommekeer. Allereerst bood de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) commerciële kansen, doordat veel Franse kolonisten naar Curaçao kwamen om slaven te kopen. Franse slavenschepen werden immers massaal aangehouden door Britse schepen. Belangrijker was de enorme toevloed van particulier kapitaal naar Suriname door de zogenoemde negotiatiefondsen. De handel in suiker en vooral de handel in koffie werden gezien als belangrijke groeisectoren. De Surinaamse plantagelandbouw kon door de kapitaalstroom flink groeien, waardoor ook de vraag naar slavenarbeid steeg. De ervaren Zeeuwse slavenhandelaren waren in een goede positie om daarvan te profiteren. De twee decennia na 1760 waren de piekjaren voor de Walcherse slavenhandel. Een groep van ongeveer twintig handelskantoren domineerde deze handel destijds, overigens zonder enorme winsten te behalen. Alleen de jaren rond 1760 waren door de Zevenjarige Oorlog bovengemiddeld winstgevend. Tussen 1765 en 1780 was het gemiddelde winstniveau van de MCC-slavenreizen 2,5 procent. Dat cijfer vertelt echter niet het hele verhaal. Aan de ene kant was het werkelijke rendement lager, doordat in de jaren zeventig van de achttiende eeuw de betalingen vanuit de koloniën vaak stokten. Aan de andere kant profiteerden de handelaren (en soms ook hun investeerders) meestal niet alleen van de slavenreizen zelf, maar ook als leverancier van benodigdheden. Vrijwel alle slavenhandelaren waren betrokken bij verwante activiteiten als buskruitproductie,

bierbrouwerij of touwslagerij. Het uitreden van een slavenschip vergde in de periode tussen 1760 en 1780 een investering van 80.000 tot 90.000 gulden. Hoeveel dat vandaag de dag zou zijn is lastig te zeggen, maar een globale schatting komt uit op ongeveer 850.000 euro. Ruim de helft van dat bedrag was bestemd voor de aankoop van exportgoederen voor West-Afrika, de rest was bestemd voor schip en uitrusting.

De inkoop van slaven in Afrika was een kwestie van ruilhandel. Zowel de mensen die ter verkoop werden aangeboden als de handelsgoederen uit Europa werden in een lokaal gangbare rekeneenheid gewaardeerd. Om een slaaf te kopen was een gevarieerd pakket producten nodig, dat zeker niet alleen bestond uit kralen en kleinigheden. De export naar West-Afrika bestond uit waardevolle textielsoorten, koperwerk, geweren, buskruit en vele andere zaken. Walcherse slavenhandelaren gaven grote bedragen uit om die goederen aan te schaffen en ze werden uit de hele wereld geïmporteerd op Walcheren. Aan boord van Walcherse slavenschepen bevonden zich steevast Boheemse glaskralen, Zweedse ijzerstaven, Luikse geweren en Indiase textielproducten. Uit het Duitse achterland kwam veel kleine handelswaar, zoals messen en pannen. Hoewel lokale kooplieden deze producten aan de Walcherse slavenhandelaren leverden, profiteerde de plaatselijke industrie nauwelijks van de slavenhandel. Het enige product voor de slavenhandel dat lokaal gefabriceerd werd was buskruit. De buskruitindustrie was echter niet heel arbeidsintensief en leverde dus maar beperkt lokale werkgelegenheid op.

### Lokale economie

Een groot deel van het economische voordeel voor de lokale economie was gelegen in het uitrusten van de slavenschepen voor hun lange reis. De schepen bleven gemiddeld achttien maanden van huis en hadden veel mensen aan boord. Naast ongeveer 36 bemanningsleden werden er per reis immers 250 tot 350 Afrikanen aangekocht als slaaf. De schepen werden in hoofdzaak op Walcheren aangebouwd of vertimmerd. Lokale bakkers leverden scheepsbesluit, smeden maakten de boeien voor slaven, brouwers produceerden bier en touwslagerijen zorgden voor het touwwerk. In tegenstelling tot Engelse slavenschepen namen de Zeeuwen zoveel mogelijk voedsel voor de slaven mee uit Europa. Het ging dan om gort en paardenbonen, waarschijnlijk in hoofdzaak afkomstig van de Zeeuwse landbouw en Zeeuwse gortmolens. Al met al leverden de slavenreizen veel economische activiteit op in Vlissingen en Middelburg. In de topjaren was naar schatting een kwart van de Vlissingse en een tiende van de Middelburgse economie direct of indirect verbonden met de trans-Atlantische slavenhandel. Op lokaal niveau was de slavenhandel dus een

economische factor van betekenis, vooral omdat er weinig alternatieven waren om kapitaal productief te investeren in de lokale economie. Walcheren als geheel is echter niet rijk geworden door de slavenhandel. Sommige handelaren en investeerders hebben er een goede boterham mee verdiend, hoewel er ook voldoende voorbeelden zijn van mensen die er juist veel geld mee verloren. De slavenhandel leidde niet tot structurele verbetering van de economie, bijvoorbeeld door industriële of institutionele innovaties. Zo kwamen in Groot-Brittannië en Frankrijk textiel fabrieken tot stand die speciaal voor de Afrikaanse markt produceerden. Op Walcheren bleef men altijd geïmporteerd textiel gebruiken, meestal Indiase, maar ook wel van Britse en Franse fabrieken. In de decennia voor 1780 was de slavenhandel voor de lokale economie van groot belang, maar de langetermijneffecten ervan op de lokale economie bleven dus beperkt.

### Suikerraffinaderijen

Op nationaal niveau was de slavenhandel een betrekkelijk kleine handelstak. Daar staat tegenover dat het slechts een onderdeel was van een veel breder Atlantisch slavernijsysteem. De slavenhandel stond immers ten dienste van de koloniën. De meeste Afrikanen die daar door slavenhandelaars naartoe waren getransporteerd, werden gedwongen om op plantages mee te werken aan de productie van waardevolle tropische landbouwproducten. De verwerking van die producten in

Nederland (bijvoorbeeld in suikerraffinaderijen) en de handel hierin waren rechtstreeks verbonden met het slavernijsysteem. Het uitrekenen van de omvang van alle hiermee gepaard gaande economische activiteiten is een enorme klus, bemoeilijkt door gebrek aan betrouwbaar statistisch materiaal.

### *'In de topjaren was naar schatting een kwart van de Vlissingse en een tiende van de Middelburgse economie direct of indirect verbonden met de trans-Atlantische slavenhandel'*

In een recent artikel geven Pepijn Brandon en Ulbe Bosma een schatting van de omvang van slavernijgerelateerde activiteiten in 1770.<sup>1</sup> Opvallend is dat het hierbij niet gaat om de waarde van de slavenarbeid zelf, maar om *gerelateerde* activiteiten. Dat betreft bijvoorbeeld de handel in koffie, het raffineren van suiker en de verzekering van schepen naar de koloniën. Volgens Brandon en Bosma vormden dat soort activiteiten in 1770 in totaal 5,2 procent van het Nederlandse bbp. Voor de provincie Holland ging het zelfs om 10,36 procent. Hoewel deze schattingen te veel precisie suggereren, geven ze een redelijke indicatie van het belang van de (vooral Surinaamse) plantagesector voor de Nederlandse economie. Toch mist er nog relevante informatie voor een ▶

<sup>1</sup> Brandon, P. and Bosma, U., 2019. De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw. *TSEG/ Low Countries Journal of Social and Economic History*, 16(2), pp. 5-46. Zie: [www.tseg.nl/articles/10.18352/tseg.1082](http://www.tseg.nl/articles/10.18352/tseg.1082).



Slaven werken op het land, anoniem, omstreeks 1850. Rijksmuseum, Amsterdam.



Het Nederlandse fort Elmina, gelegen aan de westkust van Afrika. Hier werden slaven ingekocht en verscheept naar het Caraïbisch gebied. Prent van Johannes Vingboons (1665-1668), Atlas Blaeu-Van der Hem.

geïnfomeerd debat over de economische impact van slavernij. De genoemde bbp-cijfers geven een idee van het aandeel van slavernijgerelateerde activiteiten rond 1770, maar over de effecten van deze activiteiten op de lange termijn is nauwelijks iets bekend. In ieder geval blijkt uit de uitsplitsing van de bbp-cijfers dat de omzet van de handel in Atlantische, slavernijgerelateerde producten vooral terecht kwam in de dienstensector. De enige industriële sectoren waar deze handel een invloed op uitoefende, waren de scheepsbouw en de suikerraffinage, twee sectoren waarin geen revolutionaire innovaties tot stand kwamen die de economie konden moderniseren.

#### Hedendaagse rijkdom

Dat er vaak een verband wordt gelegd tussen slavernij en hedendaagse rijkdom komt vooral door de Britse casus. Tussen 1750 en 1850 was Groot-Brittannië het eerste land waarin groot-schalige industrialisatie plaatsvond, waardoor de economie onstuimig en gedurig begon te groeien. Dit leidde in de negentiende eeuw tot een *Great Divergence*, waarin het industrialiserende Groot-Brittannië (met in het kielzog enkele andere Europese landen) de rest van de wereld in economisch opzicht ver achter zich liet. Maar waardoor ontstond deze industriële revolutie? In veel verklaringsmodellen is een grote rol weggelegd voor geweld, uitbuiting en plundering. Zo zou het Atlantische slavernijstelsel winsten hebben opgeleverd waarmee kapitalisten industrieën konden financieren en zouden de koloniën onmisbare afzetgebieden zijn geweest. Het debat over deze kwesties duurt

al decennia en steekt af en toe met hernieuwde intensiteit de kop op. Vaak hebben de discussies ook een sterke ideologische component, waarbij bijvoorbeeld het ‘kapitalistische systeem’ verantwoordelijk wordt gehouden voor koloniale uitbuiting. Een einde aan het debat is voorlopig niet in zicht.

***‘Vaak hebben de discussies ook een sterke ideologische component, waarbij bijvoorbeeld het “kapitalistische systeem” verantwoordelijk wordt gehouden voor koloniale uitbuiting’***

De Nederlandse casus geeft geen aanleiding om een direct verband te vermoeden tussen het Atlantische slavernijstelsel van de achttiende eeuw en de hedendaagse rijkdom van ons land. Het is wel duidelijk dat slavenhandel en slavernijgerelateerde activiteiten voor sommige delen van het land (waaronder Walcheren) in het verleden een belangrijke economische rol hebben gespeeld. Die conclusie is al opzienbarend genoeg. Het geeft alle aanleiding om de koloniale geschiedenis beter te integreren in het verhaal van de Nederlandse geschiedenis. Wat er op slavenscheppen gebeurde en wat er in de koloniën plaatsvond had directe effecten in het moederland. Daardoor is een goed begrip van deze koloniale geschiedenis onmisbaar voor een goed begrip van de Nederlandse geschiedenis. ■

**Het verhaal van de grondwet.****Zoeken naar wij***Wim Voermans*

De introductie van onze grondwet kwam niet zomaar uit de lucht vallen. In dit boek wordt besproken hoe grondwetten in verschillende landen tot stand kwamen. Het probeert ook te begrijpen waarom grondwetten vooral na 1975 een vlucht namen. Prometheus | € 34,99

**Wij overleefden.****De laatste ooggetuigen van de Duitse bezetting***Sytze van der Zee*

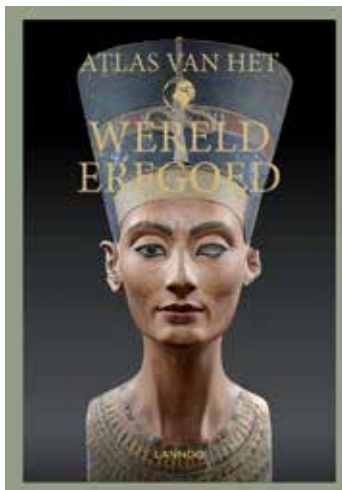
Een mooi bronnenboek. Van der Zee heeft gesprekken gevoerd met mensen die op de een of andere manier de oorlog hebben meegemaakt. De chronologie van de oorlog wordt gevolgd door middel van de verhalen van mensen.

Prometheus | € 22,50

**Europeanen. Het ontstaan van een gemeenschappelijke cultuur***Orlando Figes*

Opnieuw bewijst Figes dat hij over een vlotte pen beschikt en kan boeien met een onderwerp dat in de bovenbouw prima besproken kan worden. Dik boek met tal van voorbeelden uit de Europese cultuur.

Nieuw Amsterdam | € 42,99

**Atlas van het Werelderfgoed**

Prachtig boek, werkelijk subliem! Naast beschrijvingen en foto's van alle Unesco-sites is het boek tevens een atlas met kaarten van de meest interessante historische plaatsen. Een boek voor de sectie, de schoolbieb of om te delen met uw collega's van aardrijkskunde. Lannoo | € 79,00

**Omwenteling. Hoe staten omgaan met crisis en verandering***Jared Diamond*

Van de auteur van *Zwaarden, paarden en ziektekiemen* weer een boek om over na te denken. Op welke manieren hebben (verdwenen) staten gepoogd het tij te keren, wat was wel succesvol en wat niet?

Spectrum | € 39,99

**De barbaren. Verloren beschavingen buiten Rome en Hellas***Peter Bogucki*

Vergeet de negatieve connotatie bij de titel van het boek en laat u verleiden om anders naar de niet-Romeinse volken te kijken. Onze blik op de barbaren is namelijk vertroebeld door de Romeinse en christelijke schrijvers. De barbaren, die konden wel wat!

Omniboek | € 25,00

**Barracoön. Oluale Kossola, overlevende van het laatste slavenschip***Zora Neale Hurston*

In de jaren dertig van de vorige eeuw interviewde de schrijfster een Afrikaanse man die tijdens de

interviews vertelde hoe het voor, tijdens en na zijn slavernij met hem ging. Een authentiek getuigenverslag, eindelijk uitgegeven. De Geus | € 18,50

**Hendrik Antoon Lorentz, natuurkundige 1853-1928. 'Een levend kunstwerk'***Anne J. Kox*

Veel straten zijn naar deze man vernoemd, hij ontving zelfs de Nobelprijs. Maar wie was deze superslimme natuurkundige, die onder meer met Einstein werkte? Balans | € 25,00

**Een wereld vol patronen.****De geschiedenis van kennis***Rens Bod*

Erudiet geschreven boek over de groei van kennis. En mooi passend binnen de wereldgeschiedenis: kennis over geneeskunde en natuurwetenschappen kwam zeker niet alleen uit Europa. Integendeel.

Prometheus | € 39,99

**De hersenverzamelaar. Het veelbewogen leven van Franz Joseph Gall (1758-1828)***Theo Mulder*

Gall was de grondlegger van de frenologie. Dat je door het meten van schedels het karakter en eigenschappen van personen kan bepalen, is allang achterhaald. Toch heeft de markante Duitse arts – hij ontleedde hersenen thuis – met zijn ideeën en onderzoek ook belangrijke bijdragen aan de neurowetenschap geleverd.

Balans | € 32,99 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

# Een cynische rekensom

## De afschaffing van de slavernij en het Nederlandse zelfbeeld

Nederland was niet het laatste Europese land dat de slavernij afschafte, maar we liepen bepaald niet voorop. Waar de slavernij zelf al een beschamend deel is van ons verleden, geeft de afschaffing ervan in 1863 evenmin reden tot trots. Die hele geschiedenis verhoudt zich slecht tot een nationaal zelfbeeld waarin adjectieven als democratisch, liberaal, vooruitstrevend, vredelievend en humanitair om de voorrang strijden. Niet alleen de slavernij, maar de hele koloniale geschiedenis weerspreekt dat zelfbeeld.

**Gert Oostindie** is directeur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW) en hoogleraar koloniale en postkoloniale geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

**N**ederland was, zoals elders in dit nummer van *Kleio* wordt besproken, langdurig betrokken bij de trans-Atlantische slavenhandel en de slavernij in de ‘Nieuwe Wereld’ – kort in Brazilië, lang in de Cariben (de Caribische eilanden ook de vier Guyana’s, dus Suriname, Berbice, Demerara en Essequibo). Geen hoofdrolspeler, met een aandeel van ongeveer vijf procent van die handel – maar dat betreft toch nog altijd 600.000 Afrikanen die in een periode van ongeveer twee eeuwen als slaaf over de oceaan werden gevoerd, en hun nazaten die in slavernij moesten leven. Evenmin een hoofdrolspeler in de Cariben, waar rond 1750 de bevolking van de Nederlandse koloniën nog geen tien procent uitmaakte van de totale Caribische bevolking – maar dat zal geen

troost zijn geweest voor de 77.000 mensen die daar in slavernij werkten, bijna negentig procent van de totale Nederlands-koloniale bevolking.

### Opstanden

Waar slavernij is, is verzet, en de Nederlandse Cariben vormen hierop geen uitzondering. Er zijn enkele grote slavenopstanden geweest, waarvan die in Berbice in 1763 en die in Curaçao in 1795 de belangrijkste waren. Deze en alle andere opstanden in de Nederlands-Caribische koloniën werden echter steeds weer bloedig onderdrukt, zoals dat ook elders gebeurde; alleen in de Franse kolonie Saint-Domingue, het latere Haïti, zou een opstand een einde maken aan de slavernij. Dat lukte nergens anders in de Amerika’s. Wel was er



Curaçao werd in 1634 door de Nederlanders op de Spanjaarden veroverd. Eind zeventiende-eeuwse kaart, Atlas van Hagen.



een andere uitweg uit de slavernij: marronage, het wegvlugten van de plantages. Vanuit Curaçao gebeurde dat op bescheiden schaal met vluchtelingen op kleine bootjes naar het vasteland van Zuid-Amerika. In Suriname was deze marronage van groter belang, en dit fenomeen werd zelfs zozeer een bedreiging van de koloniale orde, dat de kolonisten rond 1760 eieren voor hun geld kozen en vredesverdragen sloten met deze marrons. Hun aantal lag in de daarop volgende eeuw in de orde van vijf tot tien procent van de totale bevolking.

### Afschaffing

Aan de vooravond van de afschaffing van de slavernij, 1 juli 1863, woonden er in Suriname zo'n 53.000 mensen, exclusief de inheemsen en marrons in de binnenlanden. Het aandeel van de vrije bevolking, dat eind achttiende eeuw minder dan tien procent was, was mede door manumissies in de voorgaande decennia snel toegenomen, maar nog altijd leefden 36.000 mensen in slavernij, zeventig procent. Op de zes Nederlands-Caribische eilanden leefden zo'n 33.000 mensen, waarvan ruim 19.000 op Curaçao; daar leefde er nog dertig procent in slavernij, een kleine 5.500 zielen. Dat Nederland de slavernij zo laat afschafte, betekende in de eerste plaats een verlenging van een menselijk drama. Maar het uitstel had ook een wrange financiële dimensie. In 1863 werden zo'n 46.000 mensen bevrijd uit de slavernij. Zou Nederland gelijktijdig met Groot-Brittannië, in 1834, de slavernij hebben afgeschaft, dan zouden dat zo'n 57.000 mensen zijn geweest. Zou het besluit gelijk met Frankrijk zijn genomen, in 1848, dan zou het om bijna 50.000 mensen zijn gegaan. Dat is niet onbelangrijk, juist met het oog op het langgerekte politieke proces in Den Haag. Begin jaren 1840 viel het principebesluit dat de slavernij – in de Cariben maar ook in Nederlands-Indië – op termijn afgeschaft moest worden. Het

grootste struikelblok sindsdien was het vinden van voldoende middelen om de slavenhouders te compenseren. De in onze ogen perverse logica wilde immers dat de in juridische zin rechtmatige eigenaars recht hadden op een financiële genoegdoening omdat zij hun levend bezit moesten opgeven. De gedachte dat de vrijgemaakten recht hadden op genoegdoening voor het onrecht hun voorouders en hunzelf aangedaan, speelde in het geheel geen rol.

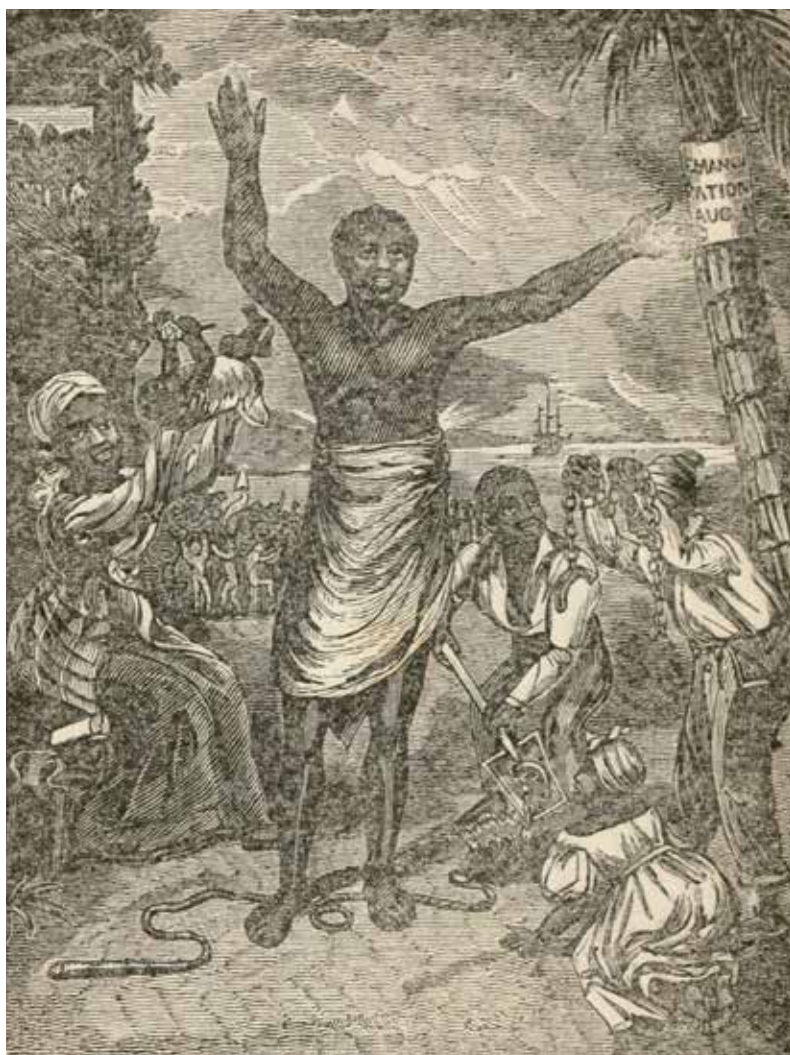
### Cynische rekensom

Twee decennia werd gesoebat over de vormgeving van wat de Emancipatie ging heten. Uiteindelijk werd besloten dat er in Suriname nog een tienjarig 'Staatstoezicht' zou komen, waarin de vrijgemaakten min of meer gedwongen zouden worden te blijven werken op de plantages, nu in loondienst. Ook werd uiteindelijk een compensatiebedrag per vrijgemaakte vastgesteld: 350 gulden in Suriname, 200 gulden op de Antillen. De Nederlandse staat moest dus zo'n vijftien miljoen gulden reserveren voor compensatie aan de onteigende slavenhouders; in 1834 zou dat, bij dezelfde compensatieprijzen, negentien miljoen zijn geweest en in 1848 zo'n zestien miljoen. Het is een cynische rekensom, voor zover ik weet nergens in de archieven terug te vinden als bewust beleid, maar het is in zekere zin wel een treffende metafoor voor alles rond de Nederlandse emancipatie, die eerder getuigt van een droogstoppel-mentaliteit dan van een multatuliaans engagement.

*'Dat Nederland de slavernij zo laat afschafte, betekende in de eerste plaats een verlenging van een menselijk drama'*

Want hoe zat het met het Nederlandse abolitionisme, in Europese context? Net als in de andere Europese landen die zich inlieten met slavenhandel en slavernij waren er hier wel mensen die zich verzetten tegen deze praktijken, vooral op religieuze gronden. Maar het bleven enkelingen, ook toen zich in de late achttiende eeuw in Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten een serieuze abolitionistische beweging ontwikkelde. Die beweging was geen eenheid, sommigen waren geïnspireerd door het verlichtingsdenken, anderen meer door religieuze motieven, maar wat zij gemeen hadden was de overtuiging dat slavernij niet te verenigen was met de westerse moraliteit. Groot-Brittannië liep in 1807 voorop met het verbod op de trans-Atlantische slavenhandel en opnieuw in 1834 met de afschaffing van de slavernij. De in die tijd oppermachtige Britten zouden vervolgens ook alle landen het verbod op de slavenhandel opleggen – niettemin zou de illegale slavenhandel nog tot in de jaren 1860 voortduren. ►

De bevolking van Suriname bestond eind achttiende eeuw voor negentig procent uit slaven. Kaart van Suriname uit de Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië, 1914-1917.



Bevrijding van slavernij. Prent van de American Anti-Slavery Society, 1839.

### Geopolitieke belangen

De afschaffing van de slavernij zelf kon niet worden opgelegd, dat moesten de verschillende staten zelf doen. In de Verenigde Staten werd de slavernij per staat op een ander moment afgeschaft, al vroeg beginnend met enkele noordelijke staten, maar pas algemeen na de Amerikaanse Burgeroorlog, in 1865. Zweden schafte de slavernij af in 1847, Frankrijk en Denemarken in 1848, Nederland in 1863, Spanje in 1886; van de Latijns-Amerikaanse landen was Brazilië de hekkensluiter, in 1888. Daarmee was het hoofdstuk van de juridisch gelegitimeerde slavernij in de Amerika's afgesloten. Met geopolitieke belangen in het vizier, maar gestut door een hypocriete retoriek van menslievendheid, stortten de Europese landen zich vervolgens op de afschaffing van de Arabische slavenhandel in Afrika en de inheemse slavernij in Afrika – het hele continent werd nu gekoloniseerd.

Slavenhandel en slavernij waren ook wijdverbreid in Azië – niet verwonderlijk, beide fenomenen zijn immers geen uitzondering, maar regel in de wereldgeschiedenis. Koloniale machten zoals Nederland maakten daarvan gebruik en gaven her en der dit systeem zelfs een stevige impuls.

Zo is de slavenhandel van de VOC in dezelfde orde van grootte geweest als de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel, en leefde en werkte in 1673 de helft van de bevolking van een stad als Batavia (Jakarta) in slavernij; in 1789 was dat nog een kwart. Niettemin was de betekenis van koloniale slavernij in Azië veel minder dan in de Amerika's: er was veel meer aanbod van arbeid dat via andere mechanismen, zoals herendiensten en contractarbeid, kon worden gerekruteerd. In het negentiende-eeuwse Nederlands-Indië bestond voornamelijk inheemse slavernij, met inheemse slavenhouders; het aantal mensen dat in 1861 uit koloniale slavernij werd bevrijd was nog geen 5.000, een fractie van de totale bevolking die in de orde van vijftien miljoen zal zijn geweest.

### Ongemakkelijk besef

Terug naar het Nederlandse abolitionisme. Dat was dus zwak. De eerste keer dat er een serieus politiek debat werd gevoerd over slavernij was tijdens de Bataafse Republiek. Hoewel er enkele gepassioneerde pleidooien voor afschaffing werden gehouden, besloot de overgrote meerderheid dat slavernij, en kolonialisme op zich, onmisbaar waren voor Nederland en alleen daarom al acceptabel. De afschaffing van de Nederlandse slavenhandel was geen keuze; de Britten legden het verbod gewoon op, hetgeen na de napoleontische oorlogen werd bevestigd op het Congres van Wenen. Anders dan voor de Britten levert deze episode dus geen enkele stof tot nationale trots, tot de vaststelling dat de Nederlandse elite tenminste zelf tot inkeer was gekomen.

Het politieke debat over de afschaffing van de slavernij kwam in de jaren 1840 op gang. *Peer pressure* speelde daarbij een cruciale rol; het ongemakkelijke besef achter te lopen op de Britten en vervolgens ook de Fransen werd nog eens aangewakkerd doordat Britse abolitionisten letterlijk geestverwanten onder de Nederlandse elite opzochten en aanmoedigden. De onverenigbaarheid van slavernij met het christelijke geloof was het kernargument van de 'afschaffers' – een sterke breuk met de voorgaande eeuwen, die echter nog steeds gepaard ging met uitgesproken paternalistische en niet zelden ronduit racistische gedachten over Afrikanen en hun nazaten in de Cariben. Over grote belangen ging het nauwelijks meer; de economische betekenis van zowel Suriname als de Antillen was gering, er was weinig vertrouwen in verbetering, alle hoop werd gevestigd op Nederlands-Indië. Het probleem van de afschaffing was niet dat het Nederland van hoge inkomsten zou beroven, maar dat die afschaffing zelf kostbaar zou zijn.

De twee decennia die verliepen tussen het principebesluit en de daadwerkelijke emancipatie gingen op aan eindeloze discussies over hoe het dan verder moest in deze koloniën en over de

hoogte en wijze van financiering van de compensatie aan de eigenaars van de levende have. Ten aanzien van Suriname maakte men zich grote zorgen of de plantagesector de afschaffing van de slavernij wel zou overleven; de oplossing werd gezocht in het tienjarige Staatstoezicht en vanaf 1873 in het aantrekken van contractarbeiders uit Brits-Indië en Java. Voor de eilanden was de zorg meer dat er geen werkgelegenheid was; emigratie naar Venezuela werd als oplossing bepleit. In alle gevallen had de Nederlandse elite er een hard hoofd in of de vrijgemaakten wel een deugdzaam leven zouden gaan leiden. Missie en zending moesten dit gaan bevorderen, in tandem met het koloniale bestuur.

### Multatuli

Ten aanzien van de compensatie werd uiteindelijk vastgesteld dat de betekenis en dus ook monetaire waarde van de slavernij in Suriname aanmerkelijk hoger lag dan op de Antillen – vandaar het verschil in compensatie. De financiering ervan werd uiteindelijk gevonden dankzij de baten van het Cultuurstelsel op Java, dat tussen 1830 en 1870 jaarlijks tussen de dertig en ruim vijftig procent bijdroeg aan de inkomsten van de Nederlandse schatkist. En zo brachten Javaanse arbeiders in een systeem van onvrije arbeid het kapitaal op waarmee in 1863 hun onderdrukte lotgenoten in de Cariben werden vrijgemaakt. Het is jammer dat Multatuli die wrange ironie niet heeft ‘meegenomen’ in de *Max Havelaar*, zijn twee jaar eerder gepubliceerde aanklacht tegen het Cultuurstelsel.

Vrijwel niets van deze geschiedenis strookt met het rooskleurige beeld dat wij in het naoorlogse Nederland graag van onze geschiedenis vertellen. Dat geldt breder voor de plaats in dat verhaal van onze hele koloniale geschiedenis, waarin natuurlijk ook in de zin van een ‘ethische politiek’ wel goeds tot stand werd gebracht, maar die

in wezen toch een geschiedenis is gebaseerd op inbreuk op lokale samenlevingen, winstbejag, macht en racisme, alles gerechtvaardigd in termen van westerse superioriteit. Tot aan de Tweede Wereldoorlog stond dat laatste in eigen land nauwelijks ter discussie. Na de oorlog en de ongezochte onafhankelijkheid van Indonesië werd de hele koloniale geschiedenis verbannen naar een zijkamertje van ons ‘Huis van de Geschiedenis’, alsof het los kon worden gemaakt van onze ‘eigen’ geschiedenis.

Die reflex is nooit houdbaar geweest, en dat is juist onder invloed van de postkoloniale migraties steeds duidelijker geworden. Migranten die konden zeggen ‘Wij zijn hier omdat jullie daar zijn!’ zetten het koloniale en in het bijzonder ook het slavernijverleden weer op de agenda. Vandaar de nationale herdenkingen en monumenten, nieuw onderzoek en steeds meer publicaties, tentoonstellingen in de grote musea, veel aandacht in de media – en dus ook de roep om kolonialisme en slavernij meer ruimte te geven in het geschiedenisonderwijs. Onvermijdelijk roept dat alles ook weerstand op, en emotionele debatten waarin niet altijd oog is voor de historische werkelijkheid. Temeer reden om hier ook in het onderwijs serieuze aandacht aan te besteden. ■

Wisselbrief ter waarde van vijf-honderd gulden als compensatie voor het verlies van slaven na de afschaffing van de slavernij in 1863, uitgegeven op Sint Maarten, Ministerie van Koloniën, 1864. Rijksmuseum, Amsterdam.

### Literatuur

**Maartje Janse**, *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en publieke opinie in Nederland, 1840-1880* (Wereldbibliotheek, 2007).

**Gert Oostindie**, *Postkoloniaal Nederland: Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Bert Bakker, 2010).

**Gert Oostindie (red.)**, *Fifty years later: Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch Orbit* (KITLV Press, 1995/University of Pittsburgh Press, 1996).

**J.P. Siwipersad**, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de slavernij (1833-1863)* (Bouma's Boekhuis, 1979).

**Alex van Stipriaan et al.**, *Op zoek naar de stilte. Sporen van het slavernijverleden in Nederland* (KITLV Uitgeverij, 2007).



# Alex van Stipriaan

Alex van Stipriaan is hoogleraar Caraïbische geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij publiceert veel over de geschiedenis van slavernij en marronage in Suriname.



## Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

*Stel je een mens met geheugenverlies voor, dat is hetzelfde als een samenleving zonder geschiedenis. Alles wat een mens doet is bepaald door zijn opvoeding, zijn cultuur, zijn interacties met anderen, zijn genetische samenstelling, enzovoort. Dat geldt ook allemaal voor geschiedenis.*

## Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

*Alle heroïsche verhalen vond ik prachtig, van de Bijbelse in het Oude Testament – ik zat op christelijke scholen – tot die uit de wereldgeschiedenis en de Nederlandse geschiedenis. De heer Klaversma sprak in de eerste en tweede klas*

*van de middelbare school altijd in termen van: 'En toen werd Engeland boos op Nederland'. Dat klinkt nu heel kinderachtig, maar het bracht het wel heel dichtbij. Bovendien, hoe kinderachtig is het eigenlijk in deze tijden van Trump, Bolsonaro, Johnson en Erdogan?*

## Wat is uw meest dierbare bezit dat ook historische waarde heeft?

*Mijn lichaam en geest, voortgekomen uit en staande op een lange biologische en culturele geschiedenis – voor mij van onschatbare waarde.*

## Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

*Apocalypse Now. Mijn generatie is op een of andere manier opgegroeid met de Vietnamoorlog, dus het hoorde een beetje bij het verhaal van onze jeugd. Bovendien was de verwijzing in het tweede deel naar Joseph Conrads Heart of Darkness (over expeditie in Congo) superintrigerend.*



Marrons met percussie-instrumenten. Foto genomen tussen 1940 en 1945 in Suriname. Bron: Anefo/Nationaal Archief.

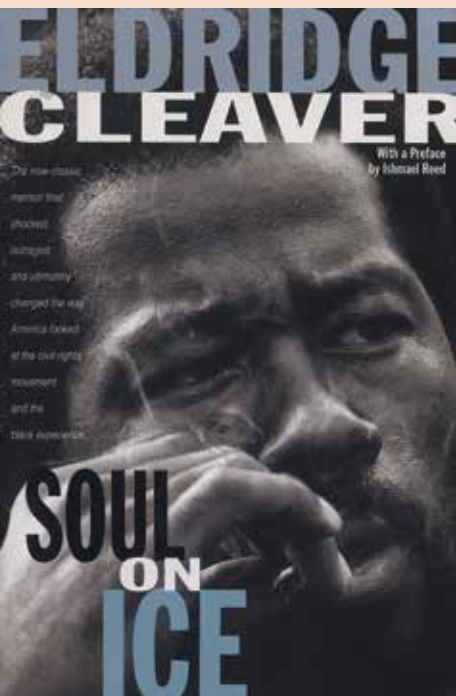
## Als u morgen een historische documentaire zou mogen maken, waarover zou die dan gaan?

*Over Surinaamse marrons, de nakomelingen van Afrikanen die zijn gevlucht uit de slavernij en zich in het binnenland van Suriname vestigden. Daarna werden ze een soort tweederangsburgers in eigen land. Nu zijn ze demografisch en politiek een factor waarmee Suriname serieus rekening moet houden. Hun geschiedenis is dramatisch, maar ook zeer veerkrachtig, en hun cultuur is complex en uitdagend. De meerderheid van hen leeft nu in diaspora. De documentaire zou gaan over de vraag hoe deze relatief kleine cultuurgroep zich verhoudt tot een globaliserende wereld en omgekeerd.*



### Welke historische studie maakte de meeste indruk op u?

Toen ik 17 jaar was, las ik *Soul on Ice*, het autobiografische statement van de Amerikaanse Black Panther Eldridge Cleaver, dat hij in de gevangenis had geschreven. Ik was tot in mijn ziel geraakt. Wetenschappelijk ben ik ooit heel erg geraakt door *Houses and Yards among Caribbean Peasantries* van Sidney Mintz en door *First Time en Silencing the Past* van de Haïtiaanse historicus Michel-Rolph Trouillot over de productie van geschiedenis.



### Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Nadenken over de eigen positie als individu en als samenleving en natie in een lang proces van wording, dat nooit op zichzelf maar altijd in relatie tot anderen staat. Het gaat dus om het begrijpen van connecties en interacties, van vroeger tot nu. Dat levert meteen ook een flinke dosis relativisering op, wat we in het huidige schreeuwijdperk goed kunnen gebruiken. Velen zijn namelijk geneigd zichzelf te groot en te belangrijk te maken en daarmee de ander uit het oog te verliezen.

### Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

*De wereld is één grote lieu de mémoire.*

### Welke historische periode spreekt u het meest aan?

*De wereldgeschiedenis van de laatste duizend jaar, omdat in die periode de aardbol langzamerhand tot in alle uithoeken met elkaar verbonden is geraakt. Dat is een geschiedenis van heel veel geweld (waar ik minder van houd), maar ook van veel culturele uitwisseling en interactie (waarvoor ik bovengemiddelde interesse heb).*

**‘Elk contact dat ik heb met marrons in een van de dorpen in het Surinaamse binnenland is voor mij een historische sensatie. Zij zijn de levende erfenis van historische veerkracht’**

### Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

*Ik ben geïnteresseerder in ‘kleine mensen’ – die lang niet altijd een traceerbare naam hebben in de geschiedenis – dan in Grote Helden. Die laatsten worden pas interessant als ze ook ‘kleine mensen’ blijken te zijn geweest.*

### Denkt u dat de historische canon nut heeft voor het geschiedenisonderwijs?

*Het is wel goed om scholieren enig bewustzijn van plaats en tijd en volgorde mee te geven, evenals van grote thema’s, maar er is en blijft een enorm gevaar van eenzijdigheid, buitensluiting, heldenverering en nationalisme waar ik niet van houd. Dus ik pleit voor een canon als lichte handreiking en vooral met veel verschillende verhalen daaromheen en daarin.*

### Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

*Ik zou willen dat er veel meer projectonderwijs was, waarin aan de hand van thema’s meerdere vakken, waaronder dus geschiedenis, met elkaar worden geïntegreerd. Die vakken moeten op zichzelf wel zelfstandig blijven, maar regelmatig zo’n themaproject aanbieden. Separate vakken zijn goed om de diepte in te gaan, themaprojecten zijn goed om de breedte en samenhang te begrijpen. Daar kan de meest moderne technologie voor worden ingezet, maar het staat of valt met enthousiaste en betrokken docenten. Die zijn goud waard.*

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Een marron. Gravure naar een tekening van John Gabriel Stedman, 1806.



### Wat is de meest recente ‘historische sensatie’ die u heeft gehad?

*Elk contact dat ik heb met marrons in een van de dorpen in het Surinaamse binnenland is voor mij een historische sensatie. Zij zijn de levende erfenis van Afrika, van de slavernijgeschiedenis, van historische veerkracht. Als ik een hand schud, of een brasa (knuffel) geef, of samen een gesprek voer, dan raak ik dat allemaal aan. ■*

# Miljoenen slaven naar het Oosten

## Slavernij in het Ottomaanse Rijk

De slavenhandel op de Atlantische Oceaan staat in het middelpunt van de belangstelling en is inmiddels ook gedetailleerd in kaart gebracht. Nog nauwelijks onderzocht is de slavenhandel vanuit Afrika richting de islamitische wereld, en dan vooral het Ottomaanse Rijk. Het lot van de slaven in West en Oost liep sterk uiteen. Maar waren slaven onder de Ottomanen beter af?

**Marcel Hulspas** is journalist en publicist. Dit voorjaar verscheen zijn boek *Uit de diepten van de hel*, over de ondergang van het Byzantijnse Rijk en de opkomst van de islam.

**D**e trans-Atlantische slavenhandel, richting Noord- en Zuid-Amerika, ontstond in het begin van de zestiende eeuw. Die kwam op gang nadat de buitengewoon wrede behandeling van de oorspronkelijke bewoners van het pas ontdekte continent tot grote verontwaardiging had geleid, zelfs binnen Spanje, vooral dankzij de geschriften van Bartolomé de las Casas. De behandeling van de indianen was omstreden omdat zij volgens velen volwaardige mensen waren die bekeerd konden (en moesten) worden en daarom niet tot slaaf mochten worden gemaakt. Een christen kon immers geen slaaf zijn. Vanwege die kritiek, maar ook vanwege de hoge sterfte onder de autochtone bevolking ten gevolge van westerse ziekten, besloten de Spaanse bestuurders in Amerika op zoek te gaan naar een andere bron van goedkope arbeidskrachten voor hun plantages. Spoedig viel de blik daarbij op Afrika. Voor de Europeanen was het opkopen en vervoeren van Afrikaanse slaven een nieuwe activiteit, maar dat gold niet voor hun leveranciers, de vele, grote

en kleine heersers aan de Afrikaanse kust. Zij handelden toen al eeuwen in slaven, onderling maar ook met de islamitische wereld.

### Vanzelfsprekende zaak

Tot omstreeks 1300 was in West-Europa het bezitten van slaven ('lijf eigenen') heel gewoon. Daarna verdween lijfeigenschap vrijwel in West-Europa. In Oost-Europa bleef deze nog eeuwenlang bestaan. Ook in de islamitische wereld was het bezit van slaven van meet af aan normaal. Ten tijde van het Romeinse Rijk (dus vóór de opkomst van de islam) waren de Arabische stammen al berucht vanwege hun overvallen op boerderijen en dorpen in het huidige Palestina, Syrië en Irak. Ze namen dan alles mee wat los en vast zat; mannen werden gedood en vrouwen en kinderen tot slaaf gemaakt, voor eigen gebruik of om te verkopen. De komst van de islam maakte weinig verschil. De Koran beschouwt het bezit van slaven als een vanzelfsprekende zaak. De unificatie van de Arabische stammen rond 630 en de daaropvolgende

Tekening van een slavenmarkt in Caïro. Lithografie gemaakt door Louis Haghe naar een tekening van David Roberts. Gemaakt in 1848. Bron: Wellcome.



veroveringen, zorgden er alleen maar voor dat deze praktijk op nóg grotere schaal werd uitgevoerd.

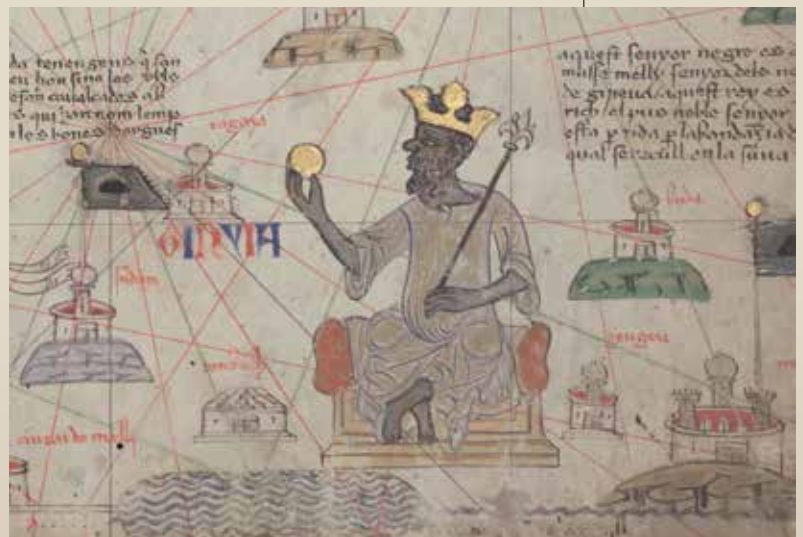
De 'veroverde' slaven werden bezit van de Arabische elite en werden ingezet op de grote landerijen die de nieuwe heersers hadden overgenomen. Landerijen die steeds groter werden doordat Joodse en christelijke boeren van hun land werden verjaagd of gedwongen werden hun land aan Arabieren te verkopen. De vroege islamitische samenleving kan daarom met recht een 'slavenconomie' worden genoemd, vergelijkbaar met de Verenigde Staten tot 1865. Maar nadat er een einde kwam aan de islamitische expansie, tegen het jaar 1000, droogde de stroom ongelovige krijgsgevangenen op en kwam er ook een einde aan de grootschalige inzet van slaven in de landbouw. Tegelijkertijd bleef de behoefte aan slaven bestaan, en dus ook de slavenhandel. Het ging daarbij steeds meer om de stedelijke middenklasse en de elite die behoefte hadden aan goedkope arbeidskrachten in het huishouden. De benodigde slaven, vooral vrouwen en kinderen, werden niet meer gevangengenomen maar gekocht. Ze kwamen vooral uit Afrika. Na 1500 groeide er een nieuw en krachtig islamitisch rijk, onder het gezag van de Ottomanen. Zij wisten een groot deel van de islamitische wereld te onderwerpen en zorgden voor nieuwe expansie. Daarmee ontstond weer een instroom van gevangengenomen slaven, uit de frontgebieden op de Balkan en de Kaukasus. Maar de instroom vanuit Afrika verdween daarmee niet.

### Niet vrijlaten

Ook moslims beseften dat slavernij in principe 'fout' was. De Grieken en Romeinen hadden al gezegd dat het toch het mooiste was om een slaaf, na geruime tijd trouwe dienst, vrij te laten. In de praktijk gebeurde dat echter maar zelden. Zoiets werd toch vooral beschouwd als een gunst en het gebeurde dan ook alleen als een slaaf of slavine zich zeer verdienstelijk had gemaakt. Of pas bij het overlijden van de eigenaar, per testament. Een slaaf of slavine 'zomaar' vrijlaten werd als dom beschouwd (zoiets veroorzaakte onvrede en onrust) en het had ook weinig zin. Een bevrijde slaaf kon meestal nergens naartoe, want hij of zij beheerste meestal geen (vrij) beroep. En als hij of zij bij zijn of haar meester bleef, kwam het erop neer dat de eigenaar voortaan loon betaalde voor wat de slaaf eerder gratis voor hem deed. Maar de morele twijfel bleef. En vond zijn weg naar de Koran. Verscheidene verzen geven aan dat er niks mis is met het bezit van slaven, maar Mohammed vond wél dat het vrijlaten van een slaaf een nobele daad was, behorende tot de 'steile weg' van de ware gelovige: 'Hoe komt u te weten wat de steile weg is? De bevrijding van een slaaf of voedsel geven ten tijde van hongersnood aan een wees uit de

kring om u heen, of aan een arme in zijn ellende. Dan behoort hij tot degenen die geloven.' (Soera 90, vers 12-17.)

De Koran stelt trouwens ook dat een gelovige nooit de slaaf kan zijn van een andere gelovige. De *shari'a* (de uit de Koran en de islamitische traditie gegroeide religieuze regelgeving) kent maar één harde clausule wat betreft vrijlaten: dat móét gebeuren wanneer een slavine zwanger is van haar eigenaar. Dat was om ervoor te zorgen dat het kind 'vrij' geboren werd, zodat de vader het kon erkennen. Maar hij kon het vaderschap natuurlijk ontkennen. En als dat écht niet viel te ontkennen, en de eigenaar (of zijn vrouw) had geen zin in een extra erfgenaam of een extra vrouw in huis, dan kon hij de slavine opdracht geven het kind weg te laten halen. Dat laatste was in de islamitische wereld heel gewoon, men was goed bekend met (de vaak gruwelijke methoden voor) abortus.



Tekening van de Malinese koning Mansa Moussa, die met duizenden slaven een wereldberoemde tocht naar Mekka maakte. De tekening komt uit de Catalaanse Atlas gemaakt door Abraham Cresques in 1375. Bron: Bibliothèque Nationale de France.

### Expansie van de slavenwereld

Vanaf de veertiende eeuw werd Afrika voor de islamitische wereld dé grote leverancier van slaven. Dat was mede te danken aan de voortschrijdende islamisering van regio's langs de Atlantische kust en ten zuiden van de Sahara en Egypte. De nieuwe islamitische heersers aldaar haalden hun slaven uit de niet-islamitische regio's verder zuidwaarts, en verkochten ze door aan handelaren uit het noorden. In die Afrikaanse regio's gold het bezit van slaven als een teken van rijkdom en macht – hoe meer, hoe beter. Ze pronkten er graag mee, zoals tijdens het legendarische 'staatsbezoek' van de Malinese koning Mansa Moussa, omstreeks 1320.

Mansa Moussa was gekomen voor de *hadj*, de pelgrimstocht naar Mekka, maar verbleef verscheidene maanden in Caïro. Kroniekschrijvers raakten er niet over uitgepraat. Mansa Moussa was de rijkste man op aarde; hij had zó veel goud bij zich, en deelde dat zo vorstelijk uit, dat de marktwaarde van goud in Caïro tijdelijk flink ►

Rechts: De *Österreichische Lloyd* was een van de eerste rederijen met stoomschepen. Vanuit thuishaven Triëst voeren deze met slaven naar het Oosten. Onder: Een Ansichtkaart uit het begin van de twintigste eeuw met daarop een zwarte eunuch die de harem van de sultan van het Ottomaanse Rijk bewaakt. De *Kizlar Agha* was het hoofd van de groep eunuchen en altijd een zwarte slaaf.

kelderde. En hij werd vergezeld door duizenden slaven, waaronder duizenden vrouwen, die hij ook al grootmoedig wegschonk. Maar Mansa Moussa kwam uiteraard meer doen dan pronken. Hij wilde erkend worden als een van de grote islamitische koningen én hij liet zien wat er bij hem te halen viel: slaven. Wellicht is het aan zijn bezoek te danken dat de Afrikaans-Arabische slavenhandel daarna opbloeide. Deze slavenhandel was omvangrijk en divers. Een belangrijke aanvoerlijn liep over zee, vanuit de havensteden aan de Oost-Afrikaanse kust naar het westelijk deel van het Arabische schiereiland. Daar lagen de heilige steden Mekka en Medina, die beide nog heel lang een belangrijke rol zouden spelen in de slavenhandel. Een tweede aanvoerlijn liep van Ethiopië en Soedan, via de Nijl, naar de slavenmarkten van Caïro. Daarnaast waren er transporten vanuit Centraal- en West-Afrika, via de kust of rechtstreeks door de Sahara, richting Algiers en Tunis. En daarna gingen ze vanuit Tunis, Caïro, en Damascus naar de hoofdstad: Istanboel.

### Miljoenen slaven

De aantallen zijn moeilijk te schatten; de handel fluctueerde sterk. Maar het ging waarschijnlijk om duizenden slaven per jaar. De omstandigheden waaronder ze werden vervoerd waren schrikbarend. Eenmaal aangekocht bij lokale heersers of via tussenhandelaren moesten de slaven vaak honderden kilometers lopen, of ze werden in scheepsruimen op elkaar gepropt. Deskundigen denken dat het redelijk is om te veronderstellen dat er twee keer zoveel slaven op transport werden gesteld dan dat er daadwerkelijk, levend, op de markten aankwamen. En dat alles gedurende meerdere eeuwen. De piekjaren in de Afrikaanse slavenhandel richting de islamitische wereld lagen halverwege de negentiende eeuw, toen er jaarlijks tegen de twintigduizend slaven werden geïmporteerd. Dit getal is gebaseerd op officiële documenten; de informele en illegale handel waren waarschijnlijk minstens zo groot.



De vraag steeg enorm doordat het Ottomaanse Rijk in de negentiende eeuw een sterke economische groei doormaakte. Tegelijkertijd daalde de sterfte onderweg, met name langs de Oost-Afrikaanse route, dankzij de inzet van stoomschepen, waardoor de overtocht veel sneller verliep. (Met name de *Österreichische Lloyd*, gevestigd in Triëst, heeft veel aan de slavenhandel verdiend.) Alles bij elkaar schatten deskundigen dat er in totaal vanuit Afrika tegen de anderhalf miljoen slaven zijn geïmporteerd. Dat is een conservatieve schatting. En daar komt dus een vergelijkbaar verlies aan levens bij. En Afrika was niet de enige bron van slaven. Het gaat dus waarschijnlijk om drie of vier keer zoveel als die anderhalf miljoen. De Afrikaans-islamitische slavenhandel was daarmee qua omvang vergelijkbaar met de Atlantische slavenhandel, waarbij naar schatting rond de tien miljoen slaven werden vervoerd (waarvan een half miljoen naar de Verenigde Staten).

### Huis van geluk

De stroom slaven vanuit Afrika bestond voor een groot deel uit vrouwen en kinderen. Ze werden ingezet voor huishoudelijk werk. Vrijwel elk huishouden in de Ottomaanse wereld bezat een of meer van dergelijke 'huisslaven'. Zo iets gold als een teken van welvaart. Hoe meer slaven je had, en dus hoe minder de familieleden zélf hoefden te doen, des te hoger was je sociale prestige. De mannen konden daarbij vrijelijk beschikken over de jongetjes en over de slavinnen (de Koran verbiedt dit niet). Wie genoeg geld had, zoals rijke kooplieden, welgestelde boeren en hoge ambtenaren, bezat een *hareem* (letterlijk: 'huis van geluk')



met daarin een aantal slavinnen speciaal voor dat doel. Vaak was zo'n harem niet meer dan een bedompte kamer, zeg maar een vrouwengevangenis. De minder welgestelden moesten daarbij genoegen nemen met zwarte slavinnen, die als 'minder' werden beschouwd. Wie het zich kon permitteren kocht de duurder 'wittere' slavinnen. De grootste en mooiste harem van het rijk was uiteraard die van de sultan in Istanboel. De omvang van deze harem varieerde in de loop der eeuwen, maar op het hoogtepunt van de Ottomaanse macht zaten daar rond de zeventienhonderd vrouwen. Het grootste deel daarvan zal 'wit' zijn geweest. De harem vrouwen werden verzorgd door zwarte slavinnen en bewaakt door eunuchen. Een groot deel van hen kreeg de sultan overigens nooit te zien. Vaak waren ze aan de sultan geschonken, en de sultan schonk ze ook weer weg. Een klein deel van de harem vrouwen, enkele tientallen, kregen een speciale training en hadden toegang tot de persoonlijke vertrekken van de sultan. Overigens werden harems in de loop van de negentiende eeuw steeds zeldzamer. 'Moderne' Ottomaanse mannen vonden zoiets niet langer passend.



### Jongensbelasting

De hoger gewaardeerde 'witte' slaven en slavinnen waren afkomstig uit de Balkan en de Kaukasus. De Ottomanen bestuurden gedurende twee eeuwen (1600-1800) grote delen van de Balkan en kochten of kidnapten daar christelijke vrouwen en kinderen die vervolgens in Istanboel werden verhandeld. Daarnaast verzamelden speciale ambtenaren van de sultan gezonde christelijke jongens om op te nemen in speciale legereenheden, de janitsaren. Als slaven van de sultan, zonder enige band met de lokale bevolking,

golden de janitsaren als uiterst betrouwbare elitesoldaten. Met name deze 'jongensbelasting' (Turks: *devshirme*) werd door de lokale bevolking bijzonder gehaat.

In de loop van de achttiende eeuw werden de Ottomanen steeds meer uit de Balkan verdrongen en moesten de blanke slaven elders vandaan komen. De Kaukasus (Armenië, Georgië en andere streken) was altijd al een bron van slaven geweest, maar deze werd nu steeds belangrijker. Halverwege de negentiende eeuw hoefden de Ottomanen hun slaven daar niet eens meer te gaan halen, of te kopen; ze kwamen zelf. De Russische tsaren voerden namelijk rond 1850 een gewelddadige campagne om de Kaukasus te onderwerpen en te 'russificeren' en dreven daarbij grote groepen moslims de grens over. Onder deze 'Circassiërs' (zoals ze vagelijk werden genoemd) zaten vele slaven. Wat moesten de Ottomanen met deze vluchtelingen doen? Ze besloten dat alle Circassiërs geen echte moslims waren en dat ze dus allemaal, slaaf of niet, doorgestuurd konden worden naar de slavenmarkten.

### Kritiek op slavernij

Omstreeks deze tijd kwam de internationale slavenhandel steeds meer onder druk te staan. Met name de Britten werden bemoeizuchtig. Nadat zijzelf in 1818 de slavenhandel hadden afgeschaft, en kort daarop de slavernij, oefenden ze sterke diplomatieke druk uit op een groot aantal landen om dezelfde stap te zetten. Ook de Ottomanen ontkwamen daar niet aan en moesten uiteindelijk voor de Britse macht buigen. In 1857 decreeteerde de sultan dat de slavenhandel illegaal was. Maar concrete maatregelen werden niet genomen en dus ging de handel gewoon door. Sterker, juist in de decennia daarna groeide de slavenhandel tot ongekende hoogte. In 1880, na nog veel meer diplomatieke druk, accepteerde de sultan dat de Britten Ottomaanse schepen mochten doorzoeken. Als er slaven aan boord waren, mochten ze die in beslag nemen – maar niet op de Middellandse Zee. Negen jaar later waren de Ottomanen met tegenzin aanwezig tijdens een grote internationale conferentie tegen slavenhandel in Brussel. (Na afloop waren er twee landen die weigerden om de aangenomen resoluties te ratificeren: het Ottomaanse Rijk en Nederland.)

De slavenhandel was een aflopende zaak. Na 1900 kromp hij sterk, alleen in Centraal-Afrika en de binnenlanden van Arabië bleef het bezit van slaven normaal. Wat daarbij speelde was dat de Koran de slavernij niet expliciet verbod – wat volgens veel conservatieve moslims betekende dat het dus door God toegestaan was. Afschaffen van de slavernij was een verwerpelijk idee van ongelovigen. Toen zo rond 1920 de uiterst conservatieve heersers van het huis Saoed de heilige steden Mekka en Medina veroverden, was een van hun ►

Christelijke jongens uit de Balkan worden ingelijfd als janitsaren. Miniatuur uit het Ottomaanse Rijk, 1558.

Alhoewel, de Turkse auteur Mustafa Olpak (1953-2016) schreef een familiegeschiedenis waarin hij zijn Afrikaanse wortels beschrijft. Hij heeft een 'Genootschap voor Afrikaanse cultuur en solidariteit' opgericht (*Afrikalılar Kültür ve Dayanışma Derneği*) dat momenteel rond de vijftienhonderd leden telt.

**Schilderij van een bijeenkomst van de Anti-Slavery Society in Groot-Brittannië. Op deze bijeenkomst werden abolitionisten aangemoedigd om wereldwijd tegen slavernij te strijden. Het schilderij is in 1841 gemaakt door Benjamin Haydon. Bron: National Portrait Gallery.**

eerste daden dan ook de herinvoering van de slavernij. Het zou daarna veertig jaar duren voordat 'Saoedi-Arabië', als een van de laatste landen ter wereld, besloot om de slavernij te verbieden. Dit op dringend verzoek van de Amerikaanse president Kennedy.

Slaven waren overal in het Ottomaanse Rijk te vinden. Historici schatten dat zo omstreeks 1700 twintig procent van de bevolking van Istanbul slaaf was. Met de trage afschaffing van de slavernij verdwenen ze uiteraard niet direct uit het straatbeeld. De grootste aantallen waren toen te vinden in het economisch meer welvarende westen van Anatolië (waar de lokale bevolking toen overigens nog voor een belangrijk deel bestond uit Grieken). Smyrna (tegenwoordig Izmir) was een belangrijke slavenmarkt geweest én was het centrum van de tabaksindustrie. De slaven daar vormden een eigen gemeenschap. Ze hadden hun eigen jaarlijkse feest, het 'Feest van het Kalf' (Turks: *Dana Bayramı*), dat drie weekenden in mei in beslag nam en waarbij in trance verkerende vrouwelijke geestelijken een grote rol speelden. Ook de rituelen die daarbij werden

uitgevoerd en de liederen die werden gezongen, waren sterk beïnvloed door hun Afrikaanse roots. Duizenden deden mee. En de moslimbevolking van de stad stroomde altijd nieuwsgierig toe. Andere Ottomaanse steden kenden vergelijkbare festiviteiten. Pogingen van de autoriteiten in de jaren 1894 en '95 om dit 'on-islamitische' feest te verbieden, mislukten. Maar inmiddels is dit alles volledig verdwenen. Overal in het voormalige Ottomaanse Rijk zijn de slaven opgegaan in de lokale bevolking. Alleen de huidskleur verraadt hier en daar het verleden. De Turkse overheid wil dat uiteraard niet 'zien', die erkent alleen Turken. Maar de instroom van 'zwart bloed' is in de provincie Aydin en in andere westelijke regio's, zoals Antalya, nog goed te zien.

### De zwarte bevolking

Waarom is er nergens in de islamitische wereld, zoals in veel Amerikaanse staten, sprake van een 'zwart bevolkingsdeel'? Ook van een 'bewustwording' van Afrikaanse roots is in de Arabische/islamitische wereld vrijwel geen sprake.<sup>1</sup> De voornaamste reden voor dit opmerkelijke verschil is waarschijnlijk (het debat hierover is zeker nog niet afgerond) dat het Ottomaanse Rijk andere vormen van slavernij kende dan het Westen. De slavenhandel was net zo massaal, maar de Ottomanen hadden geen behoefte aan arbeidskrachten in de landbouw. Toen die landbouw halverwege de negentiende eeuw moderniseerde, grootschalig werd en aansluiting vond bij de wereldhandel (denk aan katoen uit Egypte en tabak uit Turkije) was de tijd dat men daarvoor straffeloos grote aantallen zwarte slaven kon inzetten alweer voorbij. De grootafnemers waren de Ottomaanse huishoudens, die vrouwen en kinderen opkochten.

In veel artikelen over de Ottomaanse slavernij wordt beweerd dat deze 'huishoudelijke' slavernij 'milder' of 'humaner' zou zijn geweest. De Ottomaanse slaven vormden, zo wordt gezegd, geen proletariaat, maar waren onderdeel van een familie. Ze konden vertrouwensposities verwerven en, wanneer hun meesters tot de elite behoorden, machtige maatschappelijke en militaire posities verwerven. Dat laatste is waar en dat maakt de slavernij in het Ottomaanse Rijk meer divers dan die in het Westen. Maar slavernij is en blijft slavernij. En terwijl door het Westen voornamelijk volwassen gezonde mannen werden vervoerd en verhandeld, die voor zichzelf konden opkomen (en behoorlijk gevaarlijk konden zijn) bestond het overgrote deel van de slaven die naar het Ottomaanse Rijk werden verslept uit vrouwen en kinderen, die geen contact mochten hebben met de (zeldzamere) mannelijke, zwarte slaven. Juist kwetsbare groepen werden uit hun geboorteland weggeslept, gruwelijk vervoerd, vernederd, uitgebuit en misbruikt. ■



### Verder lezen

De wetenschappelijke en populairwetenschappelijke literatuur over de geschiedenis van de slavernij is inmiddels een *mer à boire*. Laat ik volstaan met het vermelden van de *Cambridge World History of Slavery* (Cambridge UP, 2011) en Adam Hochschild, *Bevrijd de slaven!* (Meulenhoff, 2005). Dat laatste is een uitstekende inleiding in de geschiedenis van de strijd tegen de slavernij, ook die richting de islamitische wereld.

Wat de islamitische wereld betreft, is Bernard Lewis, *Race and Slavery in the Middle East* (Oxford UP, 1990) een bruikbare, beknopte samenvatting. De slavenhandel rond het hof van de sultan wordt beschreven in Leslie Peirce, *The imperial harem* (Oxford UP, 1993). Een van de belangrijkste moderne onderzoekers op dit vlak is Ehud Toledano, wiens essays en artikelen goed te vinden zijn op internet. Belangwekkend is zijn zoektocht naar de sporen van slavernij in islamitische bronnen, *As if Silent and Absent* (New Haven, 2007). Voor wie meer wil weten over de Afrikaanse heersers en hun rol in de opkomst van de mondiale slavenhandel is er, onlangs verschenen, Herman Bennett, *African Kings and Black Slaves* (UPenn Press, 2019).

# Wie wint de Kleio Klasseprijs?

Welk boek moet je als docent het afgelopen jaar echt gelezen hebben om je lessen (nog) beter te maken, zodat de leerlingen aan je lippen hangen? De *Kleio*-redactie stelt een shortlist samen van vier boeken waaruit de lezers van *Kleio* het best bruikbare boek kiezen. Tijdens het Nationaal Geschiedenisonderwijscongres in Den Haag op vrijdag 13 maart 2020 wordt de winnaar bekendgemaakt. De schrijver ontvangt een oorkonde en een geldbedrag.

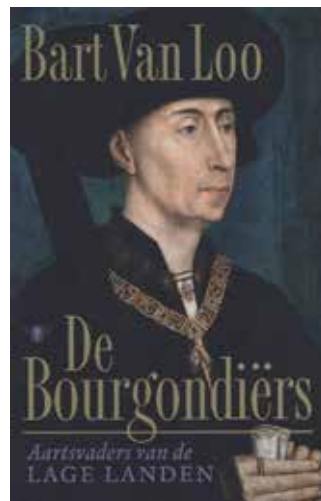
## Genomineerd voor de Kleio Klasseprijs 2020



### Jean Lopez, Nicolas Guillerat e.a.

**De Tweede Wereldoorlog in infographics**  
Nieuw Amsterdam

Maar liefst 350 infographics laten de oorlog op een totaal andere wijze zien. In een oogopslag zie je de aanvoerroutes, de verschillende wapens, de slag- en stootkracht van de Duitsers, de manschappen, de invasiemogelijkheden, enzovoort. Een boek om leerlingen lang naar te laten kijken, omdat er zoveel te vergelijken en te kijken is.



### Bart Van Loo

**De Bourgondiërs. Aartsvaders van de Lage Landen**  
De Bezige Bij

Heerlijk leesbaar boek over de Franse hertogen van het Nederlands-Belgische gebied. De rol van de centralistische bestuurders, hun talenten en hun streken worden breed uitgemeten in dit boek. Naast het boek is er ook een mooie podcast gemaakt door Van Loo, te vinden op [klara.be/debourgondiers](http://klara.be/debourgondiers).



### Olivier Guez

**De verdwijning van Josef Mengele**  
Meulenhoff

Een boek dat je niet meer weglegt. Na de oorlog verdwijnt de kamparts van Auschwitz-Birkenau naar Zuid-Amerika, keert terug naar Beieren, maar kiest op den duur eieren voor zijn geld en gaat weer terug naar Zuid-Amerika, waar hij door veel mensen geholpen wordt. Wat hij precies in Zuid-Amerika heeft gedaan en hoe hij uit handen van de Mossad heeft kunnen blijven, maken dit boek tot een echte pageturner.



### Thom Hoffman

**Een verborgen geschiedenis. Anders kijken naar Nederlands-Indië**  
WBooks

Geen tempo doeloe, maar foto's die een geheel andere kant van 'ons' Indië laten zien. Hebben we altijd de andere kant opgekeken of wisten we niet wat de gevolgen voor de lokale bevolking waren van het koloniale ideaal? Door de foto's van Hoffman kijken de leerlingen kritisch naar onze aanwezigheid in de voormalige kolonie.

## Stemmen

Wie is volgens u de winnaar van de Kleio Klasseprijs? Breng uw stem uit op [www.vgnkleio.nl](http://www.vgnkleio.nl). Dit kan tot vlak voor het congres op 13 maart in Den Haag.

# Slavernijvergoed in het straatbeeld

Vanuit het project *Mapping Slavery* is een website gemaakt met routes en bronnen voor het voortgezet onderwijs. In 2019 verscheen ook de *Gids Slavernijverleden Nederland*. Daarin staan honderd locaties, van Vlissingen tot Groningen, die met slavernij te maken hebben. Genoeg achtergrondmateriaal om in de klas mee aan de slag te gaan.

**Dineke Stam** is zelfstandig historica voor Interculturele Museum- en Erfgoedprojecten (ihmp.eu) en maakt deel uit van het samenwerkingsproject *Mapping Slavery*.

**S**lavernij is een ‘hot’ onderwerp. De afgelopen jaren is de periode van weinig openbare aandacht voor het Nederlandse slavernijverleden doorbroken. Veel publiciteit en discussie ontstond door de acties tegen Zwarte Piet, door het besluit van het Rijksmuseum (in 2015) om achterhaalde koloniale terminologie te vervangen en recent (in 2019) van het Amsterdam Museum om het begrip ‘Gouden Eeuw’ te vervangen door ‘zeventiende eeuw’. In talkshows (en in deze *Kleio* – red.) gaan historici met elkaar in debat over de effecten van slavernij op de Nederlandse economie.

De debatten zijn zo heftig omdat ‘dekolonisatie van de geest’ niet vanzelf gaat. De gebruikelijke manier waarop Nederland terugkeek op het koloniale verleden is met de kennis en inzichten van nu niet meer te handhaven.

Leerlingen vinden slavernij een belangrijk onderwerp, zo bleek uit de bijna vierhonderd enquêtes die leerlingen invulden voor het *edu.mappingslavery.nl*-project. Slechts één keer vulde een leerling in dat hij het onderwerp ‘niet-belangrijk’ vond. Meer dan de helft vond het ‘belangrijk’ en rond een kwart ‘zeer belangrijk’. Doordat leerlingen sporen van slavernij in hun omgeving leren herkennen, kan hun kennis over, belangstelling voor en affiniteit met het

onderwerp slavernij en de gevolgen ervan worden ontwikkeld. Het gesprek over de doorwerking van dit verleden in de vorm van racisme wordt daardoor mede mogelijk gemaakt.

## Sporen van slavernij

De meeste sporen van koloniale slavernij zijn te vinden op de plaatsen van waaruit mensen in slavernij werden gebracht, gekocht en verkocht, en waar zij gedwongen werden te werken. Die plekken bevonden zich in de koloniale gebieden en handelsposten aan de westkust van Afrika en aan de overzijde van de oceanen. Behalve het vroegere Nieuw-Nederland en Nieuw-Amsterdam betrof het de Afrikaanse Kaap, Malakka, Nederlands-Indië, Suriname, Curaçao en andere Caraïbische eilanden, maar ook Berbice, Demarara, Essequibo (nu Guyana) en andere plaatsen.<sup>1</sup> *Mapping Slavery* haalt die overzeese geschiedenis dichterbij door de specifieke lokale betrokkenheid bij het slavernijverleden in Nederland letterlijk op de kaart te plaatsen.

De koloniën werden vanuit Nederland bestuurd, en de VOC- en WIC-schepen werden hier gebouwd en uitgerust met kanonnen. Het textiel dat gebruikt werd als ruilmiddel in de slavenhandel werd hier gemaakt. De ruwe suiker, koffie, cacao en tabak, geoogst door mensen in slavernij,

<sup>1</sup> Sporen van slavernij in Nieuw-Nederland en Nieuw-Amsterdam zijn terug te vinden in: Dienne Hondius, Nancy Jouwe, Dineke Stam, Jennifer Tosch, *Dutch New York Histories, Connecting African, Native American and Slavery Heritage - Geschiedenissen van Nederlands New York* (LM Publishers, 2017).



werden hier verwerkt tot eindproducten. En de winsten vloeiden terug naar hier. Sporen van slavernij in Nederland betreffen personen, gebouwen en instellingen die horen bij het verleden van koloniale producten, handel en winst. Ze gaan ook over Afrikanen en Aziaten die vanuit de koloniën naar hier kwamen. Het verzet tegen slavernij en slavenhandel vanuit verschillende kanten is een belangrijk aandachtspunt in de verzamelde sporen.

Op [edu.mappingslavery.nl](http://edu.mappingslavery.nl) is in samenwerking met docenten van tien scholen materiaal ontwikkeld voor zes steden. Daarnaast is er materiaal te vinden over drie thema's, slavernijmonumenten, verzet tegen slavernij en 'Afrikaanse roots', waarin ook andere steden aan bod komen. Er zijn routes die docenten met de klas kunnen lopen, met bronnen en verhalen die leerlingen tevoren in de klas kunnen voorbereiden. In de proeflessen waren het leerlingen die voor andere leerlingen op de plek zelf een korte presentatie over dat spoor hielden. Deze routes lopen door Haarlem, Amsterdam, Utrecht en Den Haag. Ook voor Culemborg en Zeist zijn lessen gemaakt. De leerlingen gaan met hulp van historische bronnen en beeldmateriaal aan het werk. Soms volgt daarna een wandeling, in andere gevallen blijven de leerlingen op school. Zo stond in Zeist de Evangelische Broeder Gemeente (EBG) centraal, gevestigd in slot Zeist. Tweedeklasleerlingen van het Jordan Montessori Lyceum probeerden de lessen uit. In de vroege achttiende eeuw vertrokken veel leden van de EBG, ook wel Hernhutters genoemd, naar Suriname om daar vooral aan de tot slaaf gemaakte Afrikanen hun geloof te verkondigen. Nog altijd zijn veel Surinamers lid van de EBG. De collectie van de EBG bevat bijzondere bronnen die ook het leven van mensen in slavernij belichten. Met die bronnen gingen de leerlingen aan het werk. Ze kregen de opdracht om een nieuwsbericht van ongeveer 150 woorden te schrijven voor een krant van een Nederlandse organisatie tegen de slavernij.

### Slavernijmonument

Ook in de buurt van twee Amsterdamse scholen zijn monumenten te vinden die zich lenen voor een presentatie over slavernij. Leerlingen van het Cygnus Gymnasium maakten korte informatie-filmpjes over het slavernijmonument in het Oosterpark. Na enkele lessen over het Nederlandse slavernijverleden deden de leerlingen zelf een klein onderzoek naar dit monument. Zij bedachten vragen als: Wie heeft het gemaakt? Welke boodschap wil de kunstenaar overbrengen? Welke geschiedenis wordt er verbeeld? En wat is de betekenis van het monument in het heden? Via korte filmpjes gaven de leerlingen antwoorden op de onderzoeksvragen. Enkele van die filmpjes staan op [edu.mappingslavery.nl](http://edu.mappingslavery.nl).



Deze *peer-to-peer*-werkwijze hebben we ook toegepast voor de route in Amsterdam. Tevoren kozen de leerlingen een spoor van slavernij, waarover zij ter plekke aan de anderen vertelden. De presentaties waren overtuigend, de meeste leerlingen lichtten hun onderwerp met flair toe. Ze hadden zich er echt in verdiept en informatie uit andere bronnen erbij gezocht. Achttien leerlingen van het Reigersboscollege (inmiddels het Ir. Lely Lyceum - red.) vulden achteraf een enquête in over hun ervaringen met de lessen. Door de wandeling keken de meeste leerlingen nu anders naar gebouwen in de stad: 'Ik zag dingen die ik nooit eerder heb gezien, terwijl ik er elke dag was.' De helft van de leerlingen was enthousiast over de wandeling, de andere helft had net zo lief les in de klas. Op de vraag 'Je kunt de sporen van slavernij zien, maar kun je de gevolgen van slavernij ook nu nog voelen?', antwoordden elf leerlingen 'ja'. In de toelichting noemden ze dat *white privilege* nog steeds bestaat, en racisme 'een ding is'. En 'je voorouders waren misschien in slavernij en dat maakt je dan verdrietig'. Ook 'alt-right' en cultuurverandering werden genoemd. Zes leerlingen waren van mening dat je die gevolgen nu niet meer kunt voelen, want 'het is al zo lang geleden' en 'we kunnen nu goed met elkaar omgaan'. Uit de voor- en nameting onder leerlingen die deelnamen aan de proeflessen voor [edu.mappingslavery.nl](http://edu.mappingslavery.nl), kunnen we concluderen dat het aantal leerlingen dat inziet dat slavernij iets met hen te maken heeft na de lessen is toegenomen. Zeker is ook dat de leerlingen meer oog hebben gekregen voor de sporen van slavernij in hun eigen omgeving en dat het bewustzijn is gegroeid over de materiële en immateriële gevolgen van slavernij, bijvoorbeeld racisme. Leerlingen komen bij discussies over omstreden monumenten, de Gouden Koets en Zwarte Piet beter beslagen ten ijs. ■

Met dank aan Ineke Mok voor het meelesen.

Leerlingen van het Reigersboscollege vertellen over het Oostindisch Huis, VOC-hoofdkwartier in Amsterdam. Foto: Dineke Stam. Linkerpagina: 't Gekroond Oost en West Indisch Worstvat, aan de gevel van Verwulft 11 in Haarlem.

# De Russische lijfeigenschap

## Een afwijkende variant van slavernij

Indien we de geschiedenis van slavernij kunnen opvatten als het verhaal van mensen die leefden in onvrijheid en rechteloosheid, dan behoort hiertoe ongetwijfeld ook de eeuwenlange ervaring van miljoenen Russische boeren die leefden in lijfeigenschap. Achter dit eenvoudige begrip gaat echter een gecompliceerde en dynamische werkelijkheid schuil.

**Henk Kern** is specialist Russische geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

**H**et woord 'lijfeigenschap' is op zichzelf al problematisch, want het is afkomstig uit de Germaanse wereld (*Leibeigenschaft*) en geprojecteerd op een wezenlijk andere realiteit in Rusland. Het begrip duidt op de persoonlijke onvrijheid van iemand die het eigendom is van een ander. Dit verschijnsel was in Rusland eerder uitzondering dan regel. Een beter begrip voor de Russische toestanden is 'horigheid', synoniem aan het Engelse *serfdom*, waarbij iemand gebonden is aan grond, aan verplichtingen en/of aan de landheer. De vrijheid van de horige wordt ingeperkt tot volledige onvrijheid. Beide begrippen zijn onze benamingen voor wat in het Russisch heet *krepostnoje pravo*, dat letterlijk '(ver) bond-recht' betekent. Hierbij wordt de persoon in kwestie aangeduid als een *krepostnik*, een 'gebundene' ofwel 'onvrije'. Maar ook dit begrip kent variaties en is aan veranderingen onderhevig. Waar het hier op aankomt, is dat de Russische lijfeigene nog steeds een persoon was, een subject van de wet, en geen vee of roerende zaak, noch een juridisch object van eigendom zoals een slaaf dat is.

### Sterke monarchie

De lijfeigenschap is in Rusland geleidelijk als een praktijk gegroeid over een lange periode van meer dan anderhalve eeuw in de vroegmoderne tijd. Terwijl in West-Europa op dat moment de slavernij verdween en de massa van de boeren persoonlijke vrijheid verkreeg, werd in Oost-Europa en met name in Rusland de oude traditie van autonome boerennederzettingen die zich voortdurend en onbelemmerd konden verplaatsen, aan banden gelegd. Dit had alles te maken met de opkomst van een nieuwe en sterke monarchie in een wereld van complete machtsversnippering en weerloosheid tegen invasies van buitenaf. Zo was het oer-Rusland van Kiev-Roes (862-1240) uiteengevallen en tweeënhalve eeuw onderworpen geweest aan het Mongoolse Rijk van de Gouden Horde (1240-1480). Het was het jonge en slagvaardige vorstendom Moskovië dat erin slaagde de verspreide Ruslanden weer te verzamelen en te ontdoen van de heerschappij door de khan. In dit proces deed de autocratische

vorst van Moskou een steeds klemmender beroep op de voormalig vrije edelen (*bojaren*) om hem te dienen in het gecentraliseerde leger en staatsbestuur. Als beloning en voorziening in hun levensonderhoud werd aan deze nieuwe dienstedelen (de *dvorjanstvo*) land ter beschikking gesteld. Russisch land was er in overvloed, maar mensen waren schaars. Daarom moest de vorst ervoor zorgen dat de boeren het land van de adel niet meer konden verlaten, zodat de staat gegarandeerd bleef van volledig inzetbaar personeel. In 1497 vaardigde de eerste soevereine vorst van Moskovisch Rusland, tsaar Ivan III (1462-1505), een nieuw wetboek uit waarbij voor het eerst de vrijheid van vertrek voor boeren aan banden werd gelegd. Zij mochten alleen nog verhuizen in de week van Sint-Joris, eind november, na de oogst en na afbetaling van alle eventuele schulden aan de heer. Sint-Joris werd in de jaren daarna sint-juttemis. Want er kwamen steeds meer beperkingen en in tijden van crisis volgden 'verboden jaren', die ten slotte permanent werden. Na de Troebele Tijd (1598-1613),



Portret van tsaar Ivan III. Hij vaardigde een wetboek uit waarin de vrijheid van boeren aan banden werd gelegd in 1497.



Illustratie bij het sprookje 'Zuster Alyonushka en broer Ivanushka', gemaakt door Ivan Bilbin, 1901.

een periode van gezagscrisis, burgeroorlog en boerenopstanden, betekende de wetsverzameling van 1649 onder de gerestaureerde autocratie van de Romanov-dynastie het sluitstuk. Alle boeren werden voor alle tijden beschouwd als gebonden aan de grond en aan hun plichten. De verjarings-termijn voor gevluchte boeren kwam te vervallen. Het herbergen van gevluchte boeren werd strafbaar gesteld. Vanaf dit moment is lijfeigenschap van toepassing op meer dan 85 procent van de Russische bevolking. Dit betrof meer dan tien miljoen mensen in de zeventiende eeuw, wat zou uitgroeien tot meer dan vijftig miljoen mensen in de negentiende eeuw.

### Maatschappelijke praktijk

De lijfeigenschap was hiermee weliswaar in de wet verankerd, maar het was geen wettelijk ingestelde en georganiseerde institutie. Veel meer was dit een door de kroon gesanctioneerde maatschappelijke praktijk, die was voortgekomen uit opportunisme en de relatief zwakke positie

van boeren tegenover de kongs van vorst en adel. Daardoor konden er grote verschillen ontstaan in wat lijfeigenschap voor boeren concreet inhield. De meeste lijfeigenen leefden in armoede en onderontwikkeling, maar sommigen waren juist zeer gecultiveerd of werden zelfs steenrijk.

*'De meeste lijfeigenen leefden in armoede en onderontwikkeling, maar sommigen waren juist zeer gecultiveerd of werden zelfs steenrijk'*

Binnen de boerenbevolking moet ook een belangrijk onderscheid worden gemaakt tussen de ene helft van horige staatsboeren, die leefden op het land van het rijk en onder het enigszins afstandelijk beheer stonden van ambtenaren, en de andere helft van lijfeigen boeren, die leefden op privéland van de adel of de kerk en die overgeleverd waren aan de persoonlijke grillen van de eigenaar. Maar voor vrijwel alle boeren gold dat zij waren ►

gebonden aan de grond en niet mochten verhuizen of ander werk mochten zoeken zonder toestemming van de heer, met uitzondering van vrijbuiters in de periferie van het rijk, zoals kozakken (gevluchte boeren). Boeren waren verplicht tot het afdragen van een cijns (*obrok*) in geld of natura en/of tot het verrichten van corvee (*barsjtsjina*) op het land of in de huishouding van de heer. Daarnaast maakte ook de staat sinds het bewind van Peter I de Grote (1682-1725) in toenemende mate gebruik van de lijfeigenschap om via de landheer van de boeren belasting te innen (zoals de 'zielenbelasting') en diensten te vorderen (zoals de rekrutering van soldaten voor het staatsleger). Dit leidde ertoe dat de lijfeigenschap nog onwrikbaarder werd verankerd in de Russische samenleving.

Stap voor stap verloren de boeren het laatste beetje bescherming door de wet. In de achttiende eeuw werd het gezag en de controle over de boeren volledig in handen gelegd van de adel. De landheren konden hun boeren naar willekeur inzetten voor werktaken, laten afstraffen of verbannen, ingrijpen in hun persoonlijk leven, en ten slotte zelfs als handelswaar vervreemden, eerst nog alleen met, en later ook zonder land. Het dieptepunt van de lijfeigenschap werd bereikt onder Catharina II de Grote (1762-1796) toen de adel volledig werd vrijgesteld van dienstplicht en erfelijke privileges ontving, terwijl de boeren hun enig overgebleven recht werd ontzegd om petitie tegen de landheer te mogen indienen bij de kroon. Nu bestond het praktische verschil tussen lijfeigenschap en slavernij alleen nog in naam, en bleef de lijfeigene in tegenstelling tot de slaaf bovendien verplicht tot de afdracht van belasting aan de staat en het vervullen van legerdienstplicht.

Toch was de degradatie van de lijfeigenen van een geheel andere aard dan van echte slavernij en stonden zij ook veel weerbaarder en zelfbewuster

in deze situatie dan men zou verwachten. In de eeuwenoude opvatting van de Russische boeren luidde het van God gegeven grondbeginsel voor de maatschappelijke orde: 'Wij zijn van de heer, het land is van ons.' De landheren konden zich daarom maar beter niet te veel bemoeien met het dagelijks leven van de boeren, want anders liepen zij het risico het slachtoffer te worden van diefstal, geweld, brandstichting of moord. De boeren regelden hun eigen zaakjes in de dorpsgemeenschap (*mir*) die functioneerde als een sociaal vangnet, onderling controlemechanisme en bolwerk van traditie. Landheren respecteerden deze instelling en bleven veelal op afstand. En dan nog waren boerenopstanden en uitbarstingen van verwoestend geweld tegen opdringerige grondbezitters en ambtenaren veelvoorkomend, hoewel deze zonder uitzondering telkens keihard werden neergeslagen door het leger. Tussen lijfeigenen en hun meesters bestond zodoende ondanks de totale rechtsongelijkheid een soort wetteloos en gewelddadig machtsevenwicht.

### Meerderheid

De Russische boeren vormden ook geen aparte minderheidsgroep die etnisch, raciaal of religieus gesegregeerd werd, zoals de zwarte slaven in Amerika. Zij waren juist de grote meerderheid in het land en belichaamden ook de essentie van het pure Russische en orthodoxe volk (*narod*), wat in de negentiende eeuw na de volksoorlog van 1812 tegen Napoleon meer en meer werd onderkend door de aristocratische intellectuele elite. Boeren hadden immers met ware zelfopoffering, strijdend zij aan zij met de edelen, een onmisbare bijdrage geleverd aan de redding van het Vaderland! De lijfeigenschap werd sindsdien in toenemende mate beschouwd, zowel door verlichte staatslieden als door de hogeropgeleide burgers, als een beschamende praktijk en een bron van machtsmisbruik, verloedering en achterlijkheid van Rusland. Anders dan voor de zwarte slavernij in Amerika klonken in Rusland geen pleidooien gebaseerd op ideologische, morele of religieuze gronden voor het behoud van de lijfeigenschap. Deze uit gelegenheid geboren praktijk was niet meer geweest dan een goedkoop en effectief, maar tevens ook bruut en barbaars middel om schaarse mensen en hulpbronnen te mobiliseren voor de totstandkoming van het Russische Rijk. Niet iets om trots op te zijn, maar nu eenmaal wel geworden tot de hoeksteen van de gevestigde maatschappelijke orde en Ruslands grootmacht. Of zoals keizer Nicolaas I (1825-1855) het angstvallig uitdrukte: 'De lijfeigenschap is een groot kwaad, maar deze nu afschaffen zou nog schadelijker zijn.'

Zonder innerlijke overtuiging werd de lijfeigenschap door de staat en de landeigenaren in stand gehouden als een noodzakelijk kwaad, dat

Een Sovjet-postzegel uit 1973 waarop Jemeljan Poegatsjov, leider van de Poegatsjov-opstand (1773-1775), is afgebeeld. Deze opstand was de grootste boerenopstand in de geschiedenis van Rusland.





Tsaar Alexander II,  
foto gemaakt rond  
1878-1881.

resulteerde in een compromis, dat uiteindelijk niemand tevreden stelde.

De Emancipatiewet van 1861 schonk aan de boeren persoonlijke en juridische vrijheid, maar zij bleven sociaaleconomisch afhankelijk. Zij verkregen slechts de helft van het land en moesten hiervoor een afkoopsom betalen. Ook moesten zij voor langere tijd nog hun verplichtingen aan de heer nakomen. Ten slotte werden zij om de praktische redenen van openbare orde en belasting onder het bindende gezag gesteld van de dorpsgemeenschap, waardoor zij nog steeds geen individuele vrijheid konden uitoefenen. De adel had ondertussen afstand moeten doen van zijn gratis arbeidskrachten. Beide groepen voelden zich gedupeerd. Hiermee was de Russische lijfeigenschap langs wettelijke weg en zonder noemenswaardig geweld voorgoed voorbij, wat gerust een opmerkelijke uitkomst mag heten. Een volwaardige emancipatie van de Russische bevolking zou echter nog lang op zich laten wachten. De zwarte slavernij in Amerika betrof een aparte minderheid. Het was ook een relatief recent en uitheems gebruik, vormde een particulier deelbelang van planters in het zuiden, en werd met veel geweld in de Burgeroorlog op radicale wijze beëindigd. De Russische lijfeigenschap (en horigheid) betrof de grote meerderheid van het volk. Het was een eeuwenoude en inheems gegroeide praktijk en zij vormde de basis voor zowel de autocratische staatsvorming als de hiërarchische maatschappelijke orde. De afschaffing ervan impliceerde een ingrijpende hervorming van de hele samenleving maar werd gerealiseerd als een compromis binnen de gevestigde kaders van ongelijkheid en afhankelijkheid. Als de Amerikaanse slavernij beschouwd kon worden als een *peculiar institution*, dan was de Russische lijfeigenschap toch eerder een *general syndrome*. ■

ondanks alles de stabiliteit en kracht van Rusland leek te waarborgen. Toen dit niet meer het geval bleek te zijn, wat duidelijk werd tijdens de Krimoorlog (1853-1856) met de pijnlijke nederlaag van Rusland op eigen bodem tegen een westerse coalitie van geïndustrialiseerde mogendheden, viel de bodem uit het systeem.

De afschaffing van de lijfeigenschap was dus net zo min als haar handhaving een kwestie geweest van morele principes en hoge idealen. Het draaide om staatsbelang. De nieuw aangetreden keizer Alexander II (1855-1861) verklaarde aan de adel dat het beter was 'de lijfeigenschap nu van bovenaf af te schaffen, voordat de boeren zichzelf van onderaf gaan bevrijden.' En hij gaf hierbij de landheren de opdracht om met voorstellen te komen.

### Hervormingen

In de ogen van de regering en de opgeleide elite was de lijfeigenschap het obstakel geworden voor de modernisering van het land, een abnormaliteit waardoor Rusland steeds meer achterbleef bij de ontwikkelingen in het Westen. De boerenbevrijding zou aan het begin staan van een heel pakket aan grote hervormingen die de weg moesten banen naar economische groei, educatieve ontwikkeling en verantwoordelijk staatsburgerschap om Rusland weer sterk te maken. Tegelijkertijd was de regering bang om de belangen van haar belangrijkste steunpilaar, de landbezittende adel, te schaden. Het gevolg hiervan was een langdurige en gecompliceerde onderhandelingsproces dat

### Verder lezen

- Het klassieke en meest complete standaardwerk over de Russische lijfeigenschap is van: Jerome Blum, *Lord and peasant in Russia, from the ninth to the nineteenth century* (Princeton 1961).
- De meest grondige en systematische vergelijking tussen de Russische lijfeigenschap en de Amerikaanse slavernij is geschreven door: Peter Kolchin, *Unfree labor, American slavery and Russian serfdom* (Harvard 1987).
- Een handzaam artikel met een modern en degelijk overzicht van de geschiedenis van de Russische lijfeigenschap is te vinden bij: Roger Bartlett, 'Serfdom and state power in Imperial Russia', *European History Quarterly* 33:1 (2003), 29-64.
- Over het ontstaan van de lijfeigenschap, zie: Richard Hellie, *Enserfment and military change in Muscovy* (Chicago 1971).
- Over de afschaffing van de lijfeigenschap, zie: David Moon, *The abolition of serfdom in Russia, 1762-1907* (New York 2001).
- Voor een alternatieve visie op het ondernemerschap van lijfeigenen zie: Tracy Dennison, *The institutional framework of Russian serfdom* (Cambridge 2011).

# In eigen woorden

## Liederen over de ervaring van slavernij en vrijheid

Een van de moeilijkste aspecten aan het lesgeven over het slavernijverleden is het overbrengen van het verhaal van de slachtoffers. Want hoe beschrijf je de realiteit van mensen die dat niet zelf konden? Archiefstukken uit de koloniale periode getuigen slechts van het administratieve en juridische systeem. Deze documenten dien je 'tegen de draad in te lezen' om enig zicht te krijgen op de leefwereld van mensen in slavernij. Een onderbelichte bron van informatie zijn liederen.

Valika Smeulders werkt bij het KITLV en het Rijksmuseum.

**H**et gebruik van orale bronnen in de geschiedschrijving is nog weinig ingeburgerd. Geschreven bronnen worden vaker als betrouwbaar gezien, omdat deze uit de betreffende tijd stammen. Daar staat echter tegenover dat geschreven bronnen meestal zijn geconstrueerd door een enkele auteur, en zijn vervaardigd binnen een enkele historische context. Orale geschiedenis en literatuur daarentegen bewijzen via de overdracht van generatie op generatie steeds weer relevant te zijn. Verhalenvertellers en muzikanten kiezen er bewust voor deze ervaringen door te geven. In sommige gevallen wordt de tekst door de jaren heen bovendien verrijkt met aanvullende informatie.

### Klaagliederen

Vanaf de koloniale periode is door mensen in slavernij een scala aan ervaringen doorgegeven. Dat begint met de ervaring van de ontmenselijking. 'Katibuta manera galinja', werd op Curaçao gezongen, 'slaven zijn als kippen'. Met die vergelijking bezongen mensen de realiteit van het systeem waarin mensen deel uitmaakten van een inventaris en gereduceerd waren tot economische goederen. Het is een klaaglied waarin duidelijk doorklinkt hoe het moet voelen om, anders dan voor andere mensen gold, geen enkele zeggenschap te hebben over het eigen leven. In het delen van deze ervaring via muziek



vonden de mensen troost. Naast klaagliederen bestonden er vanaf het begin ook werkliederden, waarmee mensen tijdens de zware arbeid zichzelf en elkaar afleiding bezorgden en moed inspraken. De gewoonte om tijdens het werken op het veld samen te zingen bestond al in Afrika. In het Caribisch gebied zijn verschillende categorieën werkliederden bewaard gebleven, die specifiek horen bij bijvoorbeeld de zaai- of de oogsttijd. Vanaf de twintigste eeuw werden rond deze momenten festivals georganiseerd, waarmee de muziek deel ging uitmaken van het jaarritme van hedendaagse nationale, breed gedragen festiviteiten.

### Functies van muziek

De muziek die tijdens het werk werd gebruikt, had soms ook een andere functie. In Suriname zijn op deze manier vluchtplannen doorgegeven. De

Europese plantageopzichters waren soms niet in staat om talen, gesproken door mensen die uit verschillende delen van Afrika naar de Amerika's waren gebracht, te verstaan. Zo konden slaafgemaakten al werkend en zingend onder de neus van de baas plannen maken. Zij overlegden wanneer de kust veilig zou zijn, zoals tijdens de donkere nachten van de nieuwe maan, of wanneer de opzichters wat te vieren hadden en onoplettend zouden zijn. De mensen die konden vluchten en zich vestigden in het binnenland van Suriname worden marrons genoemd. De liederen worden door hen nog altijd gekoesterd. Niet alleen in het Caribisch gebied, ook hier in Nederland werden tot ver in de twintigste eeuw liederen gezongen met een slavernijachtergrond. Ook deze zijn tijdens het werk door slaafgemaakten bedacht en doorgegeven. Niet door de

Slaafgemaakten dansen en maken muziek op een plantage in South-Carolina. Gemaakt door John Rose, ca. 1785-1795.

slaafgemaakten op het veld, maar door de vrouwen die in huis bij de slaveneigenaar moesten werken. Hun functies varieerden van huishoudster tot kok en kindermisje. De kindermisjes leerden aan jonge Europese kinderen liedjes als *Ozewiezewoze* en *Iene miene mutte*. Via deze kinderen reisden de liedjes mee naar Europa, waar ze nu deel uitmaken van het Nederlandse erfgoed. De oorsprong van deze liedjes is achterhaald dankzij de analyse van de ontwikkeling van talen in de trans-Atlantische driehoek.

### Hoop

Zolang mensen in slavernij werden gehouden, heeft er hoop bestaan op het ontkomen aan of het beëindigen van het systeem. In Nederland bestond tijdens de koloniale periode geen slavernij. Slaafgemaakten die met hun 'eigenaar' meereisden naar Nederland, waren hier in principe vrij. Dat betekende echter wel dat zij hun weg moesten vinden in het juridische systeem. Zonder een notarieel document dat hun vrijheid aantoonde, werden zij immers nog steeds gezien en behandeld als slaaf, omdat in het koloniale systeem huidskleur en knechtschap aan elkaar gekoppeld waren. Om je recht te halen was dus een goede algemene ontwikkeling, waaronder talenkennis, vereist. Dit is terug te horen in een Curaçaos lied waarin gezongen wordt over het reizen naar Nederland en het beheersen van Papiaments, Engels en Spaans, maar niet het zo belangrijke Nederlands en Frans. 'Mijn god, als ik naar Nederland ga', *'Mi bai Ulanda Ze Welo'*, beschrijft dus de hoop om hier vrijheidspapieren te bemachtigen. Hoewel zingen was toegestaan tijdens het werk, werd het in de vrije tijd gereguleerd en zelfs verboden. Het argument dat (tot in de 21ste eeuw!) werd gebruikt om op Curaçao *tambú*-feesten te verbieden, was

dat de muziek onzedelijk zou zijn. 'Opruiend' was een ander oordeel, en dat lag dichterbij de ware reden. *Tambú*-muziek is gestoeld op improvisatie, zoals rappers dat nog steeds doen. Op *tambú*-feesten spraken zangers en feestgangers, die als koor hun woorden onderstreep-ten, zich uit over de samenleving vanuit het perspectief van mensen in slavernij. Zo werd de onrechtvaardigheid van het systeem bekritiseerd. Dat stond lijnrecht tegenover wat de staat deed. Via het onderwijs bijvoorbeeld werden liedjes opgelegd waarmee mensen dankbaarheid werd aangeleerd. Dankbaarheid aan koning Willem III, die hun in 1863 de vrijheid zou hebben geschonken. Tijdens openbare vieringen werden deze aangeheven. In besloten kring echter werd een geheel andere toon aangeslagen. Uit het volgende lied blijkt dat mensen de vrijheid niet zagen als een gunst van bovenaf, maar als een grondrecht. Met humor en ironie werd gezongen over een triomf van onderaf:

*Vrijheid, gelijkheid  
Mijn meester kan mij niet meer  
in de boeien slaan  
Vrijheid, gelijkheid  
Mijn meester kan mij niet meer  
slaan  
Vrijheid, gelijkheid  
De meesters zal haar eigen  
borden wassen  
Vrijheid, gelijkheid  
De meester zal zijn eigen po  
wassen*

### Krachtelixer

Met 'vrijheid, gelijkheid', werd verwezen naar het motto van de Franse en de Haïtiaanse revoluties zeventig jaar eerder, die op Curaçao werden aangegrepen voor een eigen vrijheidsstrijd onder leiding van Tula. In een ander lied wordt tevens koningin Victoria aangeropen en daarmee gerefereerd aan de Engelse afschaffing van de slavernij in 1848. Zo laat de orale geschiedenis zien dat slaafgemaakten door de eeuwen heen

veel beter op de hoogte waren van de wereldwijde politieke ontwikkelingen dan nu vaak wordt aangenomen. Met het aaneenrijgen van de Haïtiaanse vrijheid en de afschaffing in Engels gebied, getuigt het lied van het bewustzijn van de lange weg die slaafgemaakten moesten gaan voor de Nederlandse slavernij uiteindelijk werd beëindigd.

Ook na de afschaffing bleef onrecht een thema dat werd becommentarieerd via muziek. Op Curaçao is lang een systeem in stand gehouden dat de bewegingsvrijheid van oud-slaafgemaakten en hun nazaten aanzienlijk beperkte. Zij mochten het landgoed van hun voormalige eigenaar niet verlaten, zelfs niet om elders op het eiland te kunnen werken.

*Ik ga aan de heer Meneer vragen  
Of het rechtvaardig kan zijn  
Dat ik mijn geit heb  
En dan niet het recht heb  
Hem te zoeken  
Telele telela*


Via muziek krijgen we zicht op een lang doorleefde realiteit, die in de Nederlandse geschiedschrijving nog nauwelijks ruimte heeft gekregen. Een realiteit die ver voorbijgaat aan slachtofferschap, maar spreekt van veerkracht, doorzettingsvermogen, politiek bewustzijn en *agency*. Tegelijkertijd zullen jongeren, ongeacht hun afkomst, ook zichzelf herkennen in het gebruik van muziek als troost, als krachtelixer, als bindmiddel, als geheimtaal, als protest en vrijheidskreet. ■

### Literatuur

**Allen, R. M.** (2007). *Di ki manera? A social history of Afro-Curaçaoans, 1863-1917*. Proefschrift Universiteit Utrecht.

**Martinus, E. F.** (1996). *The kiss of a slave. Papiamentu's West African Connections*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

**Rosalía, R.V.** (1997). *Tambú. De legale en kerkelijke repressie van Afro-Curaçaoese volksuitingen*. Zutphen: Walburg Pers.



Een opperkoopman van de VOC, vermoedelijk Jacob Mathieusen en zijn vrouw, en een slaaf. Op de achtergrond de retourvloot op de rede van Batavia. Gemaakt door Albert Cuyp, ca. 1640. Collectie Rijksmuseum.

# Een vergeten hoofdstuk

## *Het Nederlandse slavernijverleden in Azië*

Het Aziatische slavernijverleden was lange tijd een vergeten hoofdstuk. Toch hadden slavernij en slavenhandel veel eerder een centrale plaats in de overzeese expansie van Nederlanders in Azië dan in het Atlantisch gebied. Ook was de slavenhandel en slavernij in Nederlandse Aziatische gebieden lange tijd veel omvangrijker dan het Nederlandse aandeel in de Atlantische wereld. Nieuw onderzoek werpt licht op deze Nederlands-Aziatische geschiedenis.

Volgens de *Global Slavery Index* verkeerden in 2016 maar liefst 40,3 miljoen mensen wereldwijd in een situatie die als slavernij geduid zou moeten worden. Het verschijnsel slavernij kent een lange, zeer diverse geschiedenis, en schrijnende vormen van onvrijheid zijn ook met de opkomst van bewegingen die zich inzetten voor het afschaffen van slavernij niet verdwenen. Toch staat in het onderwijs, in tentoonstellingen en in publieke debatten vaak maar één geschiedenis van het slavernijverleden centraal, namelijk het trans-Atlantische slavernijverleden.

### Stilte

De stilte rond het Aziatische slavernijverleden is opvallend en kan slechts gedeeltelijk worden verklaard door het strikte beleid van de VOC om informatie over haar handel en bestuur in Azië zoveel mogelijk te controleren en waar nodig voor haar handelsbelangen geheim te houden. Sommige historici zoeken de verklaring in het feit dat overheden in de Republiek de slavenhandel en slavernij zelf op een afstand konden houden. Zo stelt Rik van Welie: *'The trade in slaves, even then considered an 'uncommon market' was always held at a relatively comfortable distance. [...] Because of this physical and psychological separation, there was hardly any need to come to terms with colonial slavery in the metropolis.'* Anderen verklaren dit vooral door het gebrek aan wetenschappelijk onderzoek en, evenzeer belangrijk, het ontbreken van gemeenschappen die het Aziatische slavernijverleden claimen als onderdeel van hun geschiedenis.

Deze 'stilte' rond het Aziatische slavernijverleden is overigens niet typisch Nederlands, de gehele geschiedenis van slavernij in Azië lijkt onderbelicht te zijn.<sup>1</sup> Een vroege studie van slavernij vanuit wereldhistorisch perspectief van H.J. Nieboer verscheen in 1910 onder de titel *Slavery as an Industrial System* en besteedde ruim aandacht aan antieke en vroegmoderne slavernij in verschillende werelddelen. Deze studie werd gevolgd door een lange periode waarin het onderwerp van weinig academisch belang werd geacht. In Nederland ontwikkelde zich pas in de laatste decennia meer aandacht voor de geschiedenissen van onvrijheid en slavernij in Azië. Daarbij staat het contrast tussen de relatieve tolerantie en vrijheid in de Republiek en slavernij en onderdrukking in overzeese gebieden vaak centraal. Zo constateren historici Piet Emmer en Jos Gommans: 'In het overzeese Nederland leken de hardhandige uitroeiing van de bevolking van Banda, alsmede de slavenhandel en de slavernij in Oost en West in lijnrechte tegenstelling te staan met de liberale, tolerante cultuur van het Europese Nederland.'<sup>2</sup> Dat dit slechts een schijnbare tegenstelling is, kan onder meer worden afgeleid uit de harde en onvrije karaktertrekken van de

vormen van contractarbeid waarmee Europese zeelieden, soldaten en ambachtslieden in Europa werden geworven voor het werk dat ten grondslag lag aan de Europese expansie.<sup>3</sup>

Ook de aanwezigheid van slaven, slavenhandel en slavernij als institutie in Europa is een reden om verder te kijken. In de Republiek was de aanwezigheid van slaven weliswaar opvallend kleinschalig, maar vooral het zuiden van Europa kende op veel grotere schaal slavernij en slavenhandel. In Midden- en Oost-Europa waren vormen van horigheid zeer gebruikelijk. De term lijfeigenen – of het Duitse *leibeigenen* – verwees in de vroegmoderne periode dan ook zowel naar horigen als naar slaven. Veel meer dan een vermeende directe tegenstelling tussen (Europees) liberalisme en (niet-Westers) despotisme, lijken de verschillen verklaard te moeten worden aan de hand van wereldwijde economische ontwikkelingen waarin vermarkting in economisch-politieke kerngebieden gepaard ging met dwang in de daardoor beïnvloede perifere regio's.

### Een marginaal verschijnsel?

Een belangrijke factor is dat het Nederlandse debat lang gedomineerd is geweest door perspectieven waarin slavernij is neergezet als een marginaal verschijnsel. Onder economisch historici gaat de aandacht vooral uit naar de consensus dat het 'moderne' karakter van de Republiek voortkwam uit institutionele garanties voor de bescherming van eigendom en handel, een complexe arbeidsdeling, langdurige economische groei en de aanwezigheid van vrije markten voor arbeid, kapitaal en consumptiegoederen. Het grotendeels op onvrijheid gebaseerde trans-Atlantische systeem, gebouwd op slavenhandel en groot-schalige productieslavernij, past maar moeilijk in dit beeld. Maar sommige historici gaan verder en propageren stellig dat het slavernijverleden een irrationele afwijking was van de moderne, vrije economische ontwikkeling van de Republiek. Vooral de Leidse hoogleraar Piet Emmer liep voorop in het benadrukken van een beeld waarin de slavenhandel en andere delen van het trans-Atlantische systeem uiterst onrendabel waren en waarvan de nalatenschap vooral gezocht moet worden in culturele erfenissen. Volgens Emmer waren de slavenhandel en slavernij niet alleen een marginale onderneming, maar een economisch irrationele poging om, tegen de historische stroom in, naar toenemende economische en politieke vrijheden te roeien. Zo stelde hij dat 'onder normale economische omstandigheden (...) aan zo'n merkwaardige, gewelddadige en kostbare kringloop (...) snel een einde' gemaakt zou zijn. De slavenhandel lag 'economisch gezien' eigenlijk niet 'voor de hand'. En dat, zo stelde Emmer, zou het 'historisch onrecht' nog zo veel schrijnender maken.<sup>4</sup>

**Matthias van Rossum** is senior onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).

<sup>1</sup> Vink, M., "'The World's Oldest Trade': Dutch Slavery and Slave Trade in the Indian Ocean in the Seventeenth Century', *Journal of World History* 14 (2) 131-171. Van Welie, R., 'Slave trading and slavery in the Dutch colonial empire: a global comparison', *Nieuwe West-Indische Gids* 82, nr. 1-2 (2008) 45-94, 48. Kanumoyoso, B., *Beyond the city wall: Society and Economic Development in the Ommelanden of Batavia 1684-1740* (Proefschrift: Universiteit Leiden 2011) 110. Belangrijk was de bundel Reid, A., Brewster, J. (red.), *Slavery, Bondage and Dependency in Southeast Asia* (St. Lucia 1983). De stroom van historisch onderzoek groeide pas met ingang van de jaren negentig en het aantal studies kwam in een zeer bescheiden stroomversnelling in de eenentwintigste eeuw.

<sup>2</sup> Emmer, P. en Gommans, J., *Rijk aan de rand van de wereld. De Geschiedenis van Nederland Overzee 1600-1800* (Amsterdam 2012) 125 en 126.

<sup>3</sup> Van Rossum, M., *Werkers van de wereld: globalisering, arbeid en interculturele ontmoetingen tussen Aziatische en Europese zeelieden in dienst van de VOC, 1600-1800* (Hilversum 2014).

<sup>4</sup> Emmer, P., *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850* (Amsterdam 2000). P. Emmer, J. Gommans, *Rijk aan de rand van de wereld* (Amsterdam 2012).

## Economische voorsprong

Afgelopen jaren is met toenemende nauwkeurigheid vastgesteld dat het Atlantische slavernijverleden wel degelijk een economische invloed had op de ontwikkeling van de Republiek.<sup>5</sup> En voor zover de spin-off van enkel de trans-Atlantische slavenhandel nog beperkt genoemd zou kunnen worden, zien veel historici de invloed van het Atlantische systeem juist als een cruciale factor in het ontstaan van de economische voorsprong van Europa ten opzichte van de rest van de wereld.

## ‘Over de impact van de Nederlandse slavernijgeschiedenis in Azië is nog heel weinig bekend’

<sup>5</sup> Van Rossum, M., Fatah-Black, K., ‘Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9, nr. 1 (2012) 3-29. P. Emmer, ‘Winst in de marge? Reactie op Van Rossum en Fatah-Black’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9, nr. 4 (2012) 64-70. Van Rossum, M., Fatah-Black, K., ‘Een marginale bijdrage? Van ‘winstgevendheid’ naar de economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9, nr. 4 (2012) 71-78. Antunes, C., Ribeiro da Silva, F., ‘Amsterdam merchants in the slave trade and African commerce, 1580s-1670s’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9, nr. 4 (2012) 3-30.

<sup>6</sup> De Kok, G., ‘Cursed Capital: the Economic Impact of the Transatlantic Slave Trade on Walcheren around 1770’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 13:3 (2016) 1-27.

<sup>7</sup> Brandon, P. and Bosma, U., 2019. ‘De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw.’ *TSEG/ Low Countries Journal of Social and Economic History*, 16 (2).

Het trans-Atlantische systeem draaide voornamelijk op de productie van suiker, koffie en andere consumptiegoederen door slaven in de Amerika’s. De slavenhandel speelde een noodzakelijke rol in dit systeem, omdat het voorzag in de voorziening van (onvrije) arbeid in de Amerika’s. Het onderzoek van Karwan Fatah-Black en mij berekende in 2012 de significante spin-off van de Nederlandse slavenhandel voor de Republiek, en betoogde dat dit slechts een deel was van de veel grotere impact die slavernijgerelateerde economische activiteiten op de economie van de Republiek moet hebben gehad. Recent onderzoek van Gerhard de Kok toonde inderdaad aan dat dit zo was, en dat het juist regionaal zeer sterk was. Met name in Walcheren, en in het bijzonder de Zeeuwse handelsstad Vlissingen waar tot wel een derde van de lokale economie bestond uit sectoren die met slavenhandel verweven waren.<sup>6</sup> De suggestie dat juist ook de impact van slavernijgerelateerde economische activiteiten op de Republiek in brede zin onderzocht moet worden, is opgepakt door onderzoek van Tamira Combrink, die de verwevenheid van bedrijvigheid in de Republiek rond met name suiker, koffie en tabak met slavernijproductie in Suriname en andere West-Indische gebieden aantoonde. Maar ook door Pepijn Brandon en Ulbe Bosma, die dit hebben vertaald in een berekening die laat zien dat de bijdrage van het Atlantische slavernijcomplex aan de economie van de Republiek in de achttiende eeuw tenminste zo groot was als het belang van de Rotterdamse haven voor de Nederlands economie nu.<sup>7</sup>

Ondanks deze nieuwe studies – die de bagateliserende en beperkte lens heeft verruimd voor een meer onderzoekende, wetenschappelijke benadering – staat het onderzoek naar de werking en impact van het slavernijverleden pas aan het begin. Zo beperkte het Nederlandse slavernijverleden zich dus niet tot de trans-Atlantische slavenhandel en slavernij alleen, maar is over de

impact van de Nederlandse slavernijgeschiedenis in Azië – zowel op Aziatische samenlevingen, als op de Republiek – nog heel weinig bekend. Wel is duidelijk dat niet alleen door de VOC, maar juist ook door de VOC-dienaren zelf grote rijkdom werd vergaard. Onder meer door particuliere slavenhandel, maar ook investeringen in bedrijvigheid waar tot slaaf gemaakten tewerk werden gesteld – van de suikervelden en -branderijen, tot arakstokerijen, zagerijen, bakkerijen, en meer. Eind achttiende eeuw werd geconstateerd dat in Batavia ‘door de groote Capitalen die de Dienaren en Burgeren weten bijeen te halen (...) den overvloed van alles meerder uijtblinkt, soo ten opsigte van gebouwen, getal van slaven, juweelen, goud en silver, midsgaders prachtige Buijten Tuijnen en Landereijen’. En op de vraag hoe ‘de Dienaren en Burgers die met leedige handen, en arm en kael uijt Nederland komen, in soo weijnig Jaeren aen soo grooten Rijkdommen’ komen, was het antwoord: door corruptie, smokkel en privéhandel, met name ook in slaven. Zelfs predikanten deden ‘al meede haer best om den particuliere handel te drijven, immers de meesten, en dat op alle Comptoiren ’t sij in slaven, thee, etcetera’. Deze kapitalen zijn nog zichtbaar, bijvoorbeeld in het stadspaleis van gouverneur Gustaaf Willem van Imhof – in Jakarta tegenwoordig bekend als de Toko Merah – of het stralend witte landhuis van gouverneur Reinier de Klerk, vlak buiten de oude binnenstad van Jakarta, tegenwoordig in gebruik door het nationaal archief. Maar niet al het kapitaal bleef hangen in Batavia: de rijkdommen vonden ook hun weg terug naar de Republiek. VOC-dienaren zonden op grote schaal privégeden vanuit Batavia, Colombo, Bengalen en de Kaap naar de Republiek door middel van zogeheten ‘assignaties’, of namen bij terugkeer naar Europa in hun scheepskist waardevolle handelsgoederen mee.

## Slavernij en de VOC

Wetenschappelijk is ondertussen belangrijke voortgang geboekt in de studie naar de omvang en karakteristieken van het Aziatische slavernijverleden en de (her)ontdekking van het belang daarvan. Daaruit blijkt het belang van het verschijnsel slavernij voor zowel de geschiedenis van Azië als de geschiedenis van Europese expansie. Markten waar mensen tot verkoopbaar eigendom werden gemaakt waren wijd verspreid in zowel de Aziatische en Atlantische wereld. Hoewel in Azië ook andere vormen van slavernij bestonden, zoals schuld- en kastenslavernij, was ook hier al een uitgebreide slavenhandel voordat de Portugezen en later de Nederlanders arriveerden. Europese handelaren kwamen in Azië terecht in een wereld met verschillende hoogontwikkelde economieën en samenlevingen. In Azië stapten Europese handelaren niet, zoals in de Amerika’s, in een wereld

die door ziekten en oorlog moeite had om zich te verweren tegen de Europese expansie, waardoor grote gebieden konden worden gekoloniseerd. In economisch en politiek sterkere gebieden, zoals aan de randen van het Indiase Mughal-rijk, China en Japan, waren de Europeanen gedurende het grootste gedeelte van de vroegmoderne tijd niet zo machtig en beperkten zij zich tot de handel en diplomatie. De VOC richtte zich dus ook nadrukkelijk op gebieden met minder sterke staten en op regio's waar door grootschalig geweld verregaande veroverings- en kolonisatieprojecten konden worden ingezet – van de Molukken tot de Banda-eilanden, van Formosa (Taiwan) tot Sri Lanka, van Java tot Kaap de Goede Hoop. Slavernij speelde een cruciale rol in deze VOC-expansie. Zo werd in het najaar van 1615 op brute wijze het eiland Siau ontvolkt om de gedeporteerde bevolking in te zetten als slavenarbeiders op het Bandanese eiland Pulau Ai dat in het voorjaar van 1616 werd veroverd. Dit paste in een bredere strategie om systematisch gedwongen arbeid in te zetten voor de productie van belangrijke handelsgoederen, zoals specerijen en suiker.

Al vanaf de eerste vaarten rapporteerden VOC-officieren en later gouverneurs over de mogelijkheden voor slavenhandel in de verschillende plekken rond de Indische Oceaan en in de Indonesische archipel. De VOC kon gebruikmaken van de reeds bestaande slavenhandel die zich uitstreckte over de gehele maritieme Aziatische wereld, van de Afrikaanse oostkust en Madagaskar tot het Indiase subcontinent, de Indonesische archipel en Oost-Azië. Dit betekende niet dat alleen overwegend Afrikaanse slaven werden verhandeld: slavernij betrof een groot aantal

verschillende Aziatische bevolkingsgroepen en de handel werd gekenmerkt door complexe handelsroutes die geheel maritiem Azië met elkaar verbonden. Zo werden Balinese en Maleise slaven naar bestemmingen in de Indonesische archipel vervoerd, met als belangrijke bestemming Batavia, maar bijvoorbeeld ook naar het Indiase subcontinent en Zuid-Afrika. Slaven uit verschillende delen van India werden andersom weer naar Zuid-Afrika of bestemmingen in de Indonesische archipel vervoerd. De komst van de VOC betekende in verschillende gebieden een schaalvergroting en versnelling van slavenhandel. Zo woonden alleen al in Batavia aan het eind van de achttiende eeuw al zo'n 40.000 slaven, afkomstig uit verschillende delen van de Indonesische archipel en andere delen van Azië.

### Huishoudslavernij

Over de aard van slavernij in Azië is vaak gesteld dat die vooral 'stedelijk' zou zijn, terwijl in de Atlantische wereld de slavernij vooral in een agrarische vorm bestond. Hoewel gedegen kwantitatieve reconstructies voor dit onderscheid vooralsnog ontbreken, lijkt het inderdaad een veilige vaststelling dat in Azië verhoudingsgewijs meer slaven in steden leefden dan in de Amerika's. Probleematischer wordt het dat deze vaststelling leidde tot de tegenstelling dat Aziatische slavernij vooral een vorm van 'huishoudslavernij' was, waar het bij de Atlantische variant om 'plantageslavernij' ging. Soms is zelfs expliciet beweerd dat slavernij in Azië fungeerde als een middel om status te verschaffen aan de slavenbezitter. Slaven in Azië zouden vooral een verzorgende en dus geen economische of producerende taken hebben gehad. ▶

Hollandse koopman met slaven in heuvelslandschap, mogelijk in de Indonesische archipel. Gemaakt in ca. 1700. Collectie Rijksmuseum.



<sup>8</sup> Reid, *Slavery*. Campbell, G., (red.), *The Structure of Slavery in Indian Africa and Asia* (Londen 2004). E. Jones, *Wives, Slaves and Concubines. A History of the Female Underclass in Dutch Asia* (Illinois 2010).

<sup>9</sup> N. Worden, *Slavery in Dutch South Africa* (Cambridge 1985). A. Biewenga, *De Kaap de Goede Hoop. Een Nederlandse vestigingskolonie 1680-1730* (Amsterdam 1999).

<sup>10</sup> Mbeki, L. and Van Rossum, M., "Private Slave Trade in the Dutch Indian Ocean World: A Study into the Networks and Backgrounds of the Slavers and the Enslaved in South Asia and South Africa", *Slavery & Abolition* 38, no. 1 (2017) 95-116.

<sup>11</sup> De uitkomst komt dicht bij de door Van Welie verworpen extrapolatie.

In de tuin en op het binnenplein bij de VOC-vestiging in Bengalen zijn (vermoedelijk) slaven aan het werk. Gemaakt door Hendrik van Schuylenburgh, 1665. Collectie Rijksmuseum.

Deze vorm van stedelijke 'huishoudslavernij' zou zelfs 'milder' zijn geweest dan slavernij in het Atlantische gebied.<sup>8</sup> In de meest recente variant van deze stelling wordt zelfs gesproken van 'the "cozy" intimacy of pure household slavery'.

In een aantal studies is gewezen op een heel ander beeld, waarin slavernij juist de basis vormde van economische productie in vroegmodern Azië, die als modern werd gezien en voortdurend in ontwikkeling was. Over Zuid-Afrika is in meerdere goede studies gewezen op het economische belang van slavernij. Slaven werkten in agrarische productie buiten de stad, maar ook in ambachtelijke productie in steden, transport en elders.<sup>9</sup> De wijdverbreide slavenhandel verbond de Afrikaanse en Aziatische uiteinden van de Aziatische maritieme wereld niet alleen cultureel, maar vooral ook sociaal en economisch. In en rond VOC-vestigingen, waar tot slaaf gemaakte mensen overwegend werden behandeld als verkoopbaar eigendom, was slavenhandel een lucratieve onderneming. Daarnaast werden slaven verhuurd om geld te verdienen aan hun werk elders. Dit plaatst ook het karakter van huishoudslavernij in een ander perspectief.

### Bronnen

De indirecte rol die de VOC veelal speelde in de slavernij en slavenhandel in haar wereldrijk maakt het onderzoek moeilijker, maar zeker niet onmogelijk. Het omvangrijke VOC-archief biedt niet alleen een gedetailleerde kijk op het handelen van de VOC, maar ook op de levens van Europese en Aziatische VOC-officieren, zeelieden, soldaten, andere onderdanen, en in het bijzonder ook van Aziatische en Afrikaanse tot slaaf gemaakten.

Recent onderzoek richt zich op bronnen die de alledaagse werking van slavernij en slavenhandel inzichtelijk maken. Zo brengt onderzoek naar de documentatie van slavenverkoop (zogenoemde akten van transport) de slavenhandel in verschillende delen van het VOC-rijk verder in beeld. Van de VOC-stad Cochin in Zuidwest-India bijvoorbeeld weten we door deze akten dat de tot slaaf gemaakten die er verkocht werden een heel diverse achtergrond hadden, maar overwegend van lagere kasten afkomstig waren, en vaak erg jong, gemiddeld tussen de tien en vijftien jaar. Ze werden verkocht door lokale bewoners, VOC-bedienden en vooral soldaten. Vanuit Cochin werden deze jonge tot slaaf gemaakten naar andere delen van het VOC-rijk verhandeld, in het bijzonder naar Kaap de Goede Hoop, Batavia en Ceylon (Sri Lanka).<sup>10</sup>

### 'Slaven waren vaak in de meerderheid, maar moesten vrezzen voor strenge straffen'

Een andere belangrijke bron zijn rechtszaken, die door de vaak rijke documentatie een gedetailleerd en vernieuwend beeld kunnen geven van slavernij in en rond VOC-vestigingen in Azië. Deze bronnen verstrekken ook informatie over de verdere geschiedenis van de VOC, de interculturele verhoudingen, werk, globalisering, geweld, stadsleven, handel, migratie en veel meer. De verklaringen, ondervragingen, onderzoeken en aanklachten laten niet alleen zien dat slavernij alom aanwezig was, maar ook een belangrijk onderdeel was van het alledaagse leven van Europeanen en



Aziaten onder de VOC. Slaven die overtredingen begingen die op een of andere wijze te maken hadden met de VOC, het VOC-personeel of de belangen van de Compagnie, en die niet konden worden afgedaan door het huiselijke recht van de lijfheer, werden gedaagd en berecht voor de Raad van Justitie. Daarmee blijft uiteraard nog veel buiten beeld. Veel straffen vonden plaats als onderdeel van ‘domestiek’ recht – de bevoegdheid van slaveneigenaren om slaven voor (kleinere) overtredingen zelf te straffen. De straffen waren vaak gruwelijk: de zwaarste ‘huishoudelijke’ straf, waarbij de slaaf vastgebonden aan een paal in de tuin zweepslagen kreeg (vaak van een medeslaaf), was vrij gewoon. Dit demonstreert direct de wederzijdse angst tussen slaven en slaveneigenaren. Slaven waren vaak in de meerderheid, maar moesten vrezen voor strenge straffen. Slaveneigenaren waren juist bang voor ongehoorzaamheid, opstand en zelfs vergiftiging. Deze alledaagse processen zijn moeilijk te onderzoeken, omdat ze maar weinig historische sporen hebben nagelaten. Tegelijkertijd zijn geweld, angst en ongehoorzaamheid terugkerende thema’s in rechtszaken. Het zijn dan ook juist de momenten waarop verdergaande escalatie plaatsvindt, de momenten die het ‘ongewone’ laten zien, die veel kunnen zeggen over de grenzen van de mogelijkheden, de werking van het ‘gewone’ alledaagse leven, en de afwijkingen daarvan. En deze bronnen bevatten in verklaringen en ondervragingen van slaven, zeelieden, soldaten en anderen een veelheid aan stemmen en perspectieven.

### Geen gezelligheid

Een aantal conclusies lijkt zich af te tekenen. Slavernij en slavenhandel waren wijdverbreid in de VOC-gebieden, en zowel de VOC als VOC-werknemers profiteerden op verschillende manieren van deze vorm van gedwongen arbeid. De VOC zette zich zelfs actief in om private slavenhandel te organiseren en reguleren door de registratie van eigendom, heffing van belasting, maar ook door het gedogen van private slavenhandel door VOC-werknemers die op compagnieschepen die tussen Aziatische bestemmingen voeren. Daarbij is het steeds duidelijker geworden dat slaven in en rond VOC-vestigingen niet alleen aanwezig waren in huishoudens, maar ook op scheepswerken werkten, in havens, in destilleerderijen, in branderijen, op plantages, zelfs in mijnen en in andere omgevingen waar zij zwaar en productief werk verrichtten. Bovendien waren ook slaven in huishoudens niet alleen maar bezig met verzorgende taken, zoals wassen en koken. Huishoudens waren in de vroegmoderne periode nauw verbonden met werkplaatsen en ook zogeheten ‘huisslaven’ werden daarvoor ingezet. Daarnaast werden zij vaak verhuurd om buiten de deur de kost te verdienen met sjouw- of ander handwerk.

### West vs. Oost

De slaven in Nederlandse gebieden waren meestal niet van lokale afkomst. Ze werden aangevoerd via een levendig systeem van slavenhandel dat gebieden in Azië en Oost-Afrika verbond. In een recente schatting is geconcludeerd dat gedurende twee eeuwen ten minste 660.000 en ten hoogste 1.135.000 onvrije mensen moeten zijn aangevoerd naar VOC-gebieden in Azië.<sup>11</sup> Het gaat daarbij uiteraard niet alleen om slaven die werden aangevoerd voor de VOC, maar om slaven die werden aangevoerd voor alle VOC-dienaren en andere Europese, Euraziatische en niet-Europese inwoners van VOC-gebieden.

Steekjaar	Azië		Atlantisch gebied			
	Slavenbevolking	Jaarlijkse aanvoer		Slavenbevolking	Jaarlijkse aanvoer	
		Min	Max		Min	Max
1625	(8000)	500	850	(1000)	50	100
1650	(31.000)	1950	3350	(12.500)	800	1350
1675	54.500	3350	5800	(16.500)	1050	1800
1700	68.000	4200	7300	23.500	1500	2600
1725	72.000	4450	7700	36.500	2350	4050
1750	75.500	4650	8050	64.000	4100	7100
1775	79.500	4900	8450	100.000	6400	11.050
1800	(68.000)	4200	7250	116.000	7400	12.800
<b>Totaal</b>		<b>660.000</b>	<b>1.135.000</b>		<b>495.000</b>	<b>850.000</b>

Uit: M. van Rossum, ‘Vervloekte goudzugt’ – slavenhandel en markten onder de VOC in vergelijkend perspectief.

Inzichten in deze omgevingen duiden erop dat overwogen moet worden dat juist de omgevingen waar slaven en slaveneigenaren dicht op elkaar leefden, zoals huishoudens, schepen en andere kleinere werk- en leefomgevingen, aanleiding gaven tot angst, wantrouwen en de negatieve gevolgen daarvan. De ‘intimiteit’ van deze omgevingen leidde meestal niet tot ‘gezelligheid’ – tot een *cozy* karakter. Mildheid en vrijheid lijken daarbij ver te zoeken. In gevallen van extreme onvrijheid, zoals bij het slavernij het geval was, lijken huishoudens veel eerder plaatsnemen van controle, disciplineren en geweld. Dit is belangrijk in het herzien van onze ideeën over huishoudelijke of stedelijke slavernij in de Oost én de West. ■

Deze tekst is een gedeeltelijke herbewerking van Matthias van Rossum en Merit Guldmond, ‘Slavernij, geweld en recht onder de VOC: Een inleiding op nieuwe verkenningen’, *Acta Historica* 3:4 (2014) 5-10. Voor meer informatie zie: Matthias van Rossum, *Kleurrijke tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Verloren: Zeven Provinciën Reeks, Hilversum 2015).

**Tabel: Slavenbevolking en de jaarlijkse aanvoer uit Nederlandse overzeese gebieden.**

Online zijn veel bronnen over slavernij te vinden voor het onderwijs. Het Nationaal Archief in Den Haag is bijvoorbeeld een schatkamer met rijke bronnen. Een lijst nuttige links is te vinden op [www.vgnkleio.nl](http://www.vgnkleio.nl).

# Moet Nederland sorry zeggen?

## Bronnenonderzoek naar de rol van de Nederlandse overheid bij de slavernij

In de meeste lesmethodes wordt vooral gekeken naar de rol van de West-Indische Compagnie bij slavernij in de Verenigde Staten en Curaçao. Dat terwijl nieuw historisch onderzoek van het IISG laat zien dat ook in Azië veel mensen slavenarbeid verrichtten, onder toezicht van de VOC. In deze les gaan leerlingen in de bovenbouw van het vwo aan de hand van bronnenonderzoek oefenen met historisch redeneren en leren ze meer over slavernij.

**Paula van Rooij** is interimdocent geschiedenis en educatief auteur bij Van Rooij ONderWIJS.

### Wat?

Vraag de leerlingen of ze vinden dat de Nederlandse regering haar excuses zou moeten aanbieden voor haar rol in de slavernij in Azië. Vervolgens krijgen de leerlingen negen tekst- en beeldbronnen aangereikt. Aan de hand van deze bronnen onderzoeken ze hoe de slavernij in Azië eruit zag. Daarna gaan ze zelf aan de slag met de bronnen. In groepen van vier, waarbij de docent taken toewijst, onderzoeken ze in hoeverre de Nederlandse overheid en de VOC betrokken waren bij slavernij in Azië. Aan het einde van de les presenteert ieder groepje zijn bevindingen. Ook vertelt het of het vindt dat een

excuus van de Nederlandse regering nodig is en of dat standpunt verschilt met het begin van de les. De docent kan er eventueel voor kiezen de presentaties als huiswerk mee te geven en er de volgende les mee te starten om voorkennis te activeren. Op de website van *Kleio* zijn de bronnen, het leerlingmateriaal, een lesplan en de docentenhandleiding te vinden. Er is een normering toegekend aan de opdrachten.

### Voor wie?

Bovenbouw vwo.

### Hoe?

De Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb zei onlangs dat hij vindt dat de Nederlandse regering excuses moet aanbieden voor haar rol in de slavernij. Laat als instap een kort fragment zien van deze toespraak (zie docentenhandleiding voor de URL). Vraag de klas wie het met Aboutaleb eens is. Vertel dat deze les in het teken staat van het verzamelen van argumenten om een gefundeerde mening te vormen over deze kwestie. Aan het einde volgt er een reflectie om te kijken of het standpunt van de leerlingen is veranderd.

Vervolgens gaan leerlingen in groepen aan het werk met de beeldbronnen. Leerlingen beantwoorden vragen over de bronnen en zetten deze vervolgens in een schema. Om dat te kunnen doen moeten de leerlingen een oordeel vormen over de betrouwbaarheid van de bronnen. Daarnaast moeten ze kijken of de bronnen de betrokkenheid van de Nederlandse overheid en de VOC bij de slavernij in Azië weergeven of niet. Aan het einde van de les presenteren de leerlingen hun bevindingen. Ook gaan ze in op de vraag of de Nederlandse regering haar excuses moet maken of niet.

### Wat levert het op?

Deze opdracht zet leerlingen in groepjes aan het werk met primaire bronnen. Ze beantwoorden vragen en presenteren hun bevindingen. Zo leren de leerlingen om samen kritisch naar bronnen te kijken. Leerlingen moeten voor deze opdracht bronnen

Slaapkamer met zoon Jantje en slavinnetje Bietja. Gemaakt door Jan Brandes, 1784. Collectie Rijksmuseum.



Het beoordelingsschema voor bronnen in deze aangepaste les is gebaseerd op een schema van Saro Lozano Parra en David van Alten, die beiden promoveren aan de Universiteit Utrecht.

De complete les, inclusief de benodigde materialen, vindt u op [www.vgnkleio.nl](http://www.vgnkleio.nl).



Boven: Het Gouverneurshuis te Batavia. Gemaakt door Dirk Langendijk, naar Hendrik Kobell, 1758-1805. Collectie Rijksmuseum. Onder: Pieter Cnoll. Eerste opperkoopman te Batavia, zijn echtgenote Cornelia van Nijenroode en hun dochters Catharina en Hester. Gemaakt door Jacob Coeman, 1665. Collectie Rijksmuseum.

beoordelen op de wijze waarop ze dat ook op schoolexamens en het centraal examen moeten doen. Ook verdiepen ze zich in het thema slavernij in de tijdvakken zes en zeven.

### Waarom?

Deze opdracht vergroot enerzijds de historische kennis van leerlingen. Het dominante beeld in de historiografie was dat slavernij op de plantages 'erger' was dan de relatief 'milde huisslavernij'. Dat beeld behoeft nuancering. Leerlingen ontdekken aan de hand van bronnen dat er tot in de achttiende eeuw meer slaven in Azië waren dan in het Atlantisch gebied. De in het Oosten gevestigde Nederlanders hadden vaak huisbedienden die slaaf waren, maar ook de Nederlandse overheid en de VOC maakten gebruik van slaven en andere dwangarbeiders. De VOC faciliteerde slavernij ook, bijvoorbeeld door documenten over de koop en verkoop van slaven op te stellen. Anderzijds, en belangrijker, is dat

leerlingen intensief met de bronnen aan de slag zijn geweest. Zo leren ze hopelijk om genuanceerder te discussiëren over geschiedenis dan nu vaak gebeurt in het publieke debat. De reacties op het filmpje van Aboutaleb waarmee de les opent, laten de rillingen over je rug lopen. ■

### Literatuur

**Baay, R.**, *Daar werd wat gruwelijks verricht. Slavernij in Nederlands-Indië* (Athenaeum, Amsterdam 2015).

**Van Rossum, M.**, *Kleurrijke Tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Verloren: Zeven Provinciën Reeks, Hilversum 2015).

Het oorspronkelijke lespakket van het (IISG) over **slavernij in Azië** is gratis te downloaden via [tiny.cc/k7idksia](https://tiny.cc/k7idksia).

Het IISG maakte ook een lespakket over **dwangarbeid in Nederlands-Indië**. Dat vindt u hier: [tiny.cc/k7idkdin](https://tiny.cc/k7idkdin).



# ‘Betreffende den Nederlandschen Beecher Stowe’

## Max Havelaar naast De hut van oom Tom

*Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandschen Handel-Maatschappij* (1860) van Multatuli, het pseudoniem van Eduard Douwes Dekker, behoort tot de absolute top van de Nederlandse literatuur. Maar is dit meesterwerk uit de Nederlandse canon beïnvloed door *De hut van oom Tom*, dat acht jaar eerder door de Amerikaanse Harriet Beecher Stowe werd geschreven?

**Eytal Pol** is historicus en studeerde Noord-Amerika studies aan de universiteit van Leiden.

Voor velen is *Max Havelaar* bekend werk. Het boek, dat in de kern een aanklacht tegen de uitbuiting van de Javaan is, wordt verteld vanuit drie oogpunten. Makelaar in koffie Droogstoppel en zijn stagiair op kantoor Stern vertellen het verhaal van de fictieve assistent-resident op Java Max Havelaar (die veel gelijkenissen vertoont met Multatuli zelf). Aan het einde van het boek neemt Multatuli de pen over van Droogstoppel en Stern en richt zich tot koning Willem III.

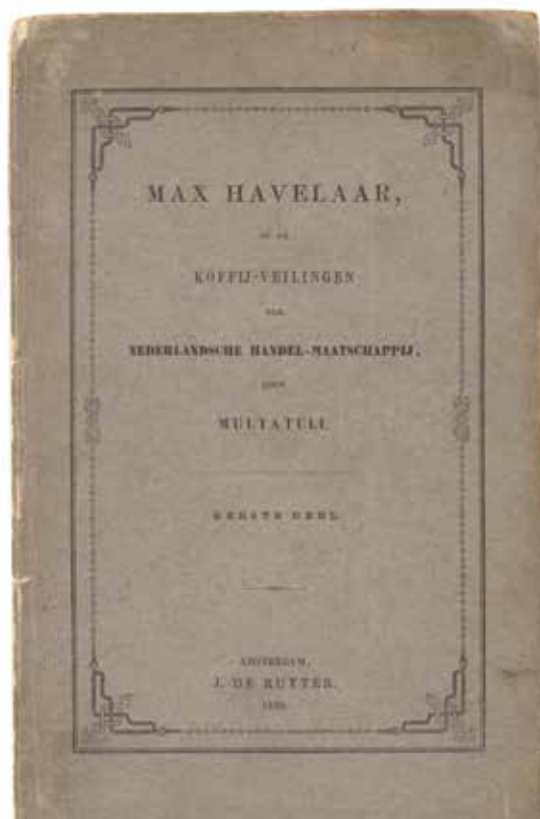
*De hut van oom Tom* begint in Kentucky bij de familie Shelby en hun drie slaven Tom, Eliza en haar zoontje Harry. Door zijn schulden moet meneer Shelby zijn slaven verkopen. Eliza vlucht met Harry richting het vrije Noorden, maar Tom ondergaat zijn lot en wordt in het zuiden doorverkocht.

Net als in *Max Havelaar*, wordt de lezer in *De hut van oom Tom* geconfronteerd met de gruwelijkheden en uitbuiting van een systeem, in dit geval de slavernij. Beide boeken delen dus eenzelfde soort doel, namelijk een aanklacht jegens uitbuiting.

### Negentiende-eeuwse bestseller

*De hut van oom Tom* verscheen acht jaar voordat *Max Havelaar* werd gepubliceerd. Stowes werk was zó succesvol dat het na de Bijbel het meest verkochte boek in de negentiende eeuw werd. Al binnen enkele jaren verschenen vertalingen, inclusief een Nederlandse. Door zowel te kijken naar de inhoud en schrijfstijl van beide boeken, als naar de contemporaine reacties, kan worden beargumenteerd dat er een bepaalde gelijkenis bestaat tussen de werken. Deze vergelijking komt niet uit de lucht vallen, maar werd toentertijd ook herkend en duikt sindsdien sporadisch op. In 1976 bracht de beroemde Nederlandse schrijver Willem Frederik Hermans een biografie van Multatuli uit, *De Raadselachtige Multatuli*, waarin hij zich verzette tegen deze vergelijking: ‘... haar *Uncle Tom’s Cabin or Life among the Lowly* verscheen als feuilleton in 1850 en in 1852 als boekvorm; dit pleidooi voor de afschaffing

van de slavernij had ogenblikkelijk een enorm succes, maar de invloed ervan op *Max Havelaar* is minder groot dan wel eens is beweerd. *Max Havelaar* moest een dergelijk boek worden als *De hut van oom Tom*, hoewel “iets droogs en onbelangrijks”, namelijk zijn ruzie met het Indische gouvernement, eraan ten grondslag lag.<sup>1</sup> Zonder een al te antagonistische houding jegens Hermans in te nemen, voelt zijn argumentatie en latere stelling in een interview met professor Olf Praamstra dat *Max Havelaar* ‘niet doelmatig geschreven is’ enigszins oneerlijk en onvolledig.<sup>2</sup> Hermans haalt er een hoofdstuk bij waarin enkele personages rustig eten en gesprekken voeren, terwijl de Javaan lijdt. De symboliek voor machtswellust in het gesprek, de bekende Japanse steenhouwer-anekdote, in combinatie met de confronterende tegenstelling tussen Javaans leed en Nederlands comfort, kan juist als zeer doelmatig worden ervaren. Daarnaast hoeft het verschil in succes na publicatie geen reden te zijn om parallellen tussen beide boeken weg te wuiven.



Omslag van de eerste editie van *Max Havelaar* uit 1860.

De hut van oom Tom sprak veel lezers aan om een aantal redenen. Allereerst gebruikte Stowe een uitermate sentimentele schrijfstijl. De emotionele beschrijvingen van het verlies van kinderen, en het leed en dood van personages groot en klein, spelen goed in op de emotie van de lezer. Zoals Sanne Taekema stelt in haar artikel *Een roman als aanklacht* konden blanke vrouwen zich even goed verplaatsen in de pijn na de dood van een kind. Na het hoofdstuk over Saïdjah en Adinda te lezen in *Max Havelaar*, waarin een Javaanse jongen zijn buffels, huis en uiteindelijk zijn geliefde verliest, zullen vele lezers een soortgelijke bedroefdheid hebben gevoeld. Tom, Eliza, Harry, het meisje Eva en de familie Shelby zijn vanzelfsprekend fictieve personages, hersenspinsels van Stowe. Wat bijzonder is, is dat Stowe dit erkent in het laatste hoofdstuk. Zij probeert duidelijk aan te geven dat de gebeurtenissen in haar boek niet slechts verzonden onregelmatigheden zijn, maar juist de belichaming van systematische

### “Ja, een bekentenis, lezer! Ik weet niets over de liefde tussen Saïdjah en Adinda”

uitbuiting. Multatuli bekennt hetzelfde na zijn verhaal over Saïdjah en Adinda: ‘Ja, een bekentenis, lezer! Ik weet niets over de liefde tussen Saïdjah en Adinda.’<sup>23</sup> Dit zou echter geen verschil moeten maken, stelt hij. ‘Is het Bijbelverhaal van de barmhartige Samaritaan een leugen, omdat er misschien nooit een geplunderde reiziger is opgenomen in een Samaritaans huis? Of – om af te dalen tot een boek dat meer lijkt op de mijne – mag men de waarheid ontkennen die het thema is van *De Negerhut van oom Tom*, omdat er misschien nooit een meisje Evangeline heeft bestaan?’

Duidelijk is dat Multatuli hier hetzelfde doet als Stowe. Hij spreekt de lezer aan en erkent de fictieve inhoud van zijn verhaal, maar stelt de lezer ook direct een vraag. Is dit verhaal niet symbool voor een veelvoorkomende werkelijkheid? Opvallend is natuurlijk Multatuli’s eigen vergelijking tussen zijn boek en dat van Stowe.

### Goedkeuren of negeren?

Een derde overeenkomst tussen de schrijfstijlen, is dat beide schrijvers de traditionele rol van de anonieme verteller loslaten. De verhalen worden onderbroken om de lezer direct toe te spreken. Neem bijvoorbeeld de volgende passage uit *De hut van oom Tom*:

*‘And now, men and women of America, is this [slavernij] a thing to be trifled with, apologized for, and passed over in silence? Farmers of Massachusetts, of New Hampshire, of Vermont, of*



*Connecticut, who read this book by the blaze of your winter-evening fire – strong-hearted, generous sailors and ship-owners of Maine – is this a thing for you to countenance and encourage? Brave and generous men of New York, farmers of rich and joyous Ohio, and ye of the wide prairie states – answer, is this a thing for you to protect and countenance?*<sup>24</sup>

Stowe spreekt de lezer direct aan, en vraagt hun of ze de uitbuiting en het leed goed kunnen blijven keuren of negeren. Multatuli doet hetzelfde in *Max Havelaar*, het verhaal onderbreken om de lezer direct toe te spreken: ‘Worstelt u niet met uw verscheurde ziel, omdat u moet kiezen tussen Nietigheid A en Onbenulligheid B? Hebt u niet uw dure tranen nodig voor ernstiger zaken dan, ach, wat valt er nog meer te zeggen! Was het gisteren niet een slappe dag op de beurs? En dreigt de koffiemarkt niet nog verder in te zakken door een te groot aanbod?’<sup>25</sup> Multatuli confronteert de lezer. Hij vraagt hun om de onbenulligheid van hun eigen problemen in te zien en te denken aan hoe ‘meer dan dertig miljoen onderdanen worden mishandeld en uitgezogen’.

**Portret van Harriet Beecher Stowe, de auteur van *Uncle Tom's Cabin*. Foto gemaakt tussen circa 1870-1890. Bron: National Archives and Records Administration.**

<sup>1</sup> Willem Frederik Hermans, *De Raadselachtige Multatuli* (De Bezige Bij, 1976, pp. 70-71).

<sup>2</sup> Olf Praamstra, ‘Een gesprek met Willem Frederik Hermans’ (Over Multatuli, 1995, pp. 18-30).

<sup>3</sup> Multatuli, *Max Havelaar* (NRC Boeken, 2010, p. 143).

<sup>4</sup> Harriet Beecher Stowe, *Uncle Tom's Cabin* (Penguin, 1981, p. 623).

<sup>5</sup> Multatuli, *Max Havelaar* (NRC Boeken, 2010, p. 234).



**Portret van Eduard Douwes Dekker, beter bekend als Multatuli, de schrijver van *Max Havelaar*, 1864. Foto: César Mitkiewicz. Bron: Rijksmuseum.**

### Bekende standpunten

Een indirectere vorm van communicatie met de lezers die beide boeken gemeen hebben, is het gebruik van personages waarin bepaalde lezers zich herkennen en die symbool staan voor contemporaine groepen en gedachtegoed. In het boek van Stowe zijn het meest sprekende voorbeeld hiervan de personages Augustine St. Clare en zijn nicht Miss Ophelia, twee personages die allebei personen met breed gedeelde standpunten in die tijd representeren. St. Clare belichaamt de zuidelijke slavenhouder die de immoraliteit van slavernij inziet, maar zich er machteloos tegen voelt. Ophelia is een noordelijke vrouw die tegen slavernij is, maar desalniettemin veel racistischer is dan St. Clare. Ophelia valt vaak de slavernij aan, maar de tegenstrijdigheid van haar denkwijze wordt aangekaart wanneer de dochter van St. Clare op de schoot van Tom zit en Ophelia zich afvraagt waarom hij dit toelaat.

*'How can you let her?' said Miss Ophelia. 'It seems so dreadful!' 'You would think no harm in a child's caressing a large dog, even if he was black; but a creature that can think, and reason, and feel, and is immortal, you shudder at; confess it cousin. I know the feeling among some of you northerners well enough. You loathe them as you would a snake or a toad, yet you are indignant at their wrongs. You would not have them abused; but you don't want to have anything to do with them yourselves.'* *'Well, cousin,' said Miss Ophelia, thoughtfully, 'there may be some truth in this.'*<sup>6</sup>

Door de gedachtes van karakters te schetsen naar veelvoorkomende standpunten, wijst Stowe de lezers op hun fouten. Multatuli doet hetzelfde met het karakter Droogstoppel, een succesvolle, maar bekrompen en materialistische zakenman van burgerlijke afkomst, die de gedwongen arbeid van de Javaan goedkeurt. Droogstoppel is representatief voor de Nederlandse maatschappij rond het midden van de negentiende eeuw en wordt door Multatuli bespot. In een brief uit 1864 naar zijn vrouw vertelt Multatuli waar hij het karakter op baseerde: 'Droogstoppel heb ik van den koffimakelaar Voute, plus m'n ondervinding van de holl. natie.'<sup>7</sup>

Deze overeenkomsten betekenen niet dat Stowe en Multatuli precies dezelfde strategieën gebruiken om de lezer aan te spreken. Zo zijn er duidelijke verschillen die besproken dienen te worden. Waarschijnlijk zal het de meesten al zijn opgevallen, maar de toon en manier waarop beide schrijvers de lezer toespreken, is erg verschillend. Stowe schetst een nationale gemeenschap (boeren in Massachusetts, scheepvaarders in Maine, enzovoort) om ze vervolgens allen de vraag te stellen of zij het leed als gevolg van slavernij goedkeuren. Zo konden lezers zich in haar woorden herkennen, en stilstaan bij de verschrikkingen die zich afspeelden in het zuiden van de Verenigde Staten. De passage uit *Max Havelaar* is duidelijk anders opgeschreven. Multatuli confronteert de lezer directer met het leed. Hij doet dit op een nogal neerbuigende manier (Nietigheid A en Onbenulligheid B). Waar de woorden van Stowe verantwoordelijkheid oproepen, zal menig lezer eerder schaamte bij die van Multatuli voelen.

### Belichaming van Jezus

Een ander groot verschil is het gebruik van het christendom in beide boeken. Stowe gebruikt veel christelijke thema's in haar boek om de lezer te bereiken. Zowel Tom als het meisje Eva zijn een belichaming van het Jezusfiguur. De symboliek en beschrijving van Toms uiteindelijke dood en vergiffenis voor de daders zijn lastig te negeren. Zelfs de geografie van het verhaal, de vlucht naar het vrije Noorden en de ondergang in het onvrije Zuiden, speelt in op de christelijke lezer. Zoals John Havard stelt: *'There are only three places to be in this story: heaven, hell, or Kentucky, which represents the earthly middle ground in Stowe's geography.'*<sup>8</sup> Multatuli pakt dit anders aan. Het is juist het personage Droogstoppel dat vaak naar de kerk gaat en de Bijbel leest. Hij gebruikt het christendom om de gedwongen arbeid van de Javaan aan te moedigen.

Ondanks deze verschillen waren er ook mensen die toentertijd de parallellen tussen de boeken opmerkten. De titel van dit artikel komt uit een brief van de toenmalige Minister van Staat en

<sup>6</sup> Harriet Beecher Stowe, (Penguin, 1981, p. 271).

<sup>7</sup> Garmt Stuiveling, *Volledige Werken van Multatuli XI: Brieven en Dokumenten uit de Jaren 1862-1866* (DBNL, 1977, p. 346).

<sup>8</sup> John Havard, 'Fighting Slavery by "Presenting Facts in Detail": Realism, Typology, and Temporality in *Uncle Tom's Cabin*' (American Literary Realism, 2012, p. 249).

<sup>9</sup> Garmt Stuiveling, *Volledige Werken van Multatuli X: Brieven en Dokumenten uit de jaren 1858-1862*, (DBNL, 1960, p. 130).

<sup>10</sup> Pieter Johannes Veth, 'Multatuli versus Droogstoppel, Slijmering en C' (De Gids, 1860, p. 250).

minister van Koloniën Jan Jacob Rochussen aan de financier van de uitgave van *Max Havelaar* Jacob van Lennep: 'Waarde Lennepius! Aan Uwen brief betreffende den Nederlandschen Beecher Stowe erken ik Uwe vriendschap – De persoon in kwestie is mij sedert 1846 bekend. Is hij braaf? Ik stel thans een onderzoek naar hem in. Valt dit gunstig uit, dan zal ik eene pooging doen om hem te helpen – Natuurlijk dat hij in dat geval niet schrijft – wiens brood men eet, wiens woord men spreekt. In het tegenovergestelde geval zal ik antwoorden zoo als the Iron Duke antwoordde.'<sup>9</sup> Rochussen is duidelijk niet blij met het schrijven van Multatuli en maakt zelf de vergelijking met Stowe. Een vanzelfsprekend weinig verrassende reactie als minister van Koloniën. Bekend historicus en geograaf P.J. Veth was een stuk positiever in een recensie in *De Gids*, een Nederlands literair tijdschrift: 'Het is een magtig protest tegen de verdrukking der Javanen, door de inlandsche Regenten zelve wel is waar, maar waartoe het Nederlandsch Gouvernement de behulpzame hand leent. En hier vertoont zich dit boek niet meer alleen als een boek, maar als een feit, als eene

Samsons-poging om een Dagonstempel om te rukken. Hier neemt het zijne plaats in naast *Uncle Tom* en *Slaven en Vrijen*, en naarmate, in dit licht beschouwd, zijne proportiën groeijen, wordt zijn vorm ons bijna onverschillig, of althans slechts in zoover van waarde, als hij het geschikte voertuig voor des schrijvers gedachten en mededelingen is.'<sup>10</sup>

### **'Minister van Koloniën Rochussen is duidelijk niet blij met het schrijven van Multatuli en maakt zelf de vergelijking met Stowe'**

Al met al kan er gesteld worden dat er veel overeenkomsten tussen beide boeken bestaan. Deze overeenkomsten zijn opgemerkt door zowel contemporaine als hedendaagse schrijvers en academici. Multatuli zal Stowes boek niet hebben opengeslagen naast lege bladzijden om vervolgens te beginnen met schrijven, maar parallellen tussen de schrijfstijl, doelmatigheid en literaire strategieën zijn zeker te herkennen. ■

Zakdoek met daarop scènes uit het boek *Uncle Tom's Cabin*. Gemaakt rond 1870. Bron: Cooper-Hewitt National Design Museum.



# Het welvaren van Siparipabo

## *Twee verhalen in een achttiende-eeuws glas*

Het glas 't *Welvaren van Siparipabo* werd in de achttiende eeuw vervaardigd om te toosten op de rijkdom van een plantage in Suriname. De op het glas afgebeelde tot slaaf gemaakten staan in schril contrast met de werkelijkheid. In het Rijksmuseum dagen ze de bezoekers uit om na te denken over de verbeelding en de werkelijkheid van het Nederlandse slavernijverleden.

**Eveline Sint Nicolaas** is senior conservator Geschiedenis van het Rijksmuseum.

**O**p het welvaren van Siparipabo! Met dit glas werd tegen het midden van de achttiende eeuw een toost uitgebracht op het bezit en de winstgevendheid van de plantage Siparipabo, een suikerplantage aan de rivier de Commewijne in Suriname. De kelk van het glas is geheel gedecoreerd met voorstellingen van een suikerplantage, suikerriet en een tot slaaf gemaakte man en vrouw. Het was een kostbaar glas, dat alleen voor speciale gelegenheden uit de kast kwam en na het uitbrengen van de toost werd doorgegeven in het gezelschap. Draaien we het glas rond, dan zien we eerst de eenvoudige ronde slavenhutten, vervolgens komt het huis van de plantage-eigenaar in beeld, een groot vierkant gebouw met een veranda aan de voorzijde. Het plantershuis ligt vlak achter de suikermolen, waar het suikerriet door walsen werd geplet om het sap vervolgens in grote ketels te koken en te zuiveren. De wals wordt op het glas aangedreven door waterkracht, zoals in de loop van de achttiende eeuw op steeds meer plantages gebeurde. Draaien we het glas nog wat verder rond, dan volgt een scène met twee slaafgemaakten bij een veld met suikerriet.

### **Toosten op een plantage**

Plantage Siparipabo werd vermoedelijk aan het eind van de zeventiende eeuw aan de rivier de Commewijne opgezet. Op een kaart uit 1686 wordt de plantage met naam genoemd, maar zonder vermelding van de eigenaar. Aan het begin van de achttiende eeuw kwam de plantage in bezit van Willem Pedij, een reder en koopman uit Rotterdam die zich rond de eeuwwisseling in Suriname moet hebben gevestigd als plantage-eigenaar. Na het overlijden van zijn echtgenote Maria Hardebil trouwde Willem Pedij in 1718 voor de tweede keer, nu met Catharina Marcus van Naxhof, zelf ook al weduwe. Waarschijnlijk



gaf Catharina, tegen het midden van de achttiende eeuw, opdracht tot het maken van het gelegenhedsglas 't *Welvaren van Siparipabo*. In 1731 was zij met haar inmiddels derde echtgenoot, Daniel Pichot, zijn kinderen en drie slaafgemaakten van wie we de naam niet weten, naar de Republiek vertrokken. Hier zullen Daniel en Catharina bij bijzondere gelegenheden op het welvaren van hun Surinaamse bezit hebben getoost, in wezen een toost op de slavernij.

### **Een bijzonder glas**

In 2010 kon het Rijksmuseum, met steun van het Huizinga Fonds, dit bijzondere glas verwerven. De uitzonderlijk grote weergave van de slaafgemaakten op het glas maakte ons meteen enthousiast. De man en vrouw zijn zo prominent in beeld dat de bezoeker niet gewezen hoeft te worden op hun aanwezigheid. Prominent, maar

ook onrealistisch, want met de werkelijkheid op suikerplantages in Suriname heeft de voorstelling op het glas weinig te maken. De vrouw rust tegen een boom met naast haar een mand met fruit, het lijkt bijna of ze aan het picknicken is. De man houdt ontspannen een bundel suikerriet, een mes om het riet te snijden en een spade vast. In werkelijkheid behoorden de arbeidsomstandigheden op de suikerplantages juist tot de zwaarst mogelijke. Het scherpe suikerriet kon bij het oogsten flinke wonden veroorzaken, terwijl de druk om snel te oogsten groot was. Werd het riet niet binnen 24 uur verwerkt, dan werd het sap zuur en onbruikbaar. Dag en nacht moest er daarom worden doorgewerkt, ook in het hete kookhuis.

### Verbeelding en werkelijkheid

Het is die discrepantie tussen verbeelding en werkelijkheid die we in het museum proberen te gebruiken om onze bezoekers iets te vertellen over slavernij. Het glas heeft een plek gekregen in de vaste presentatie over de achttiende eeuw. Het staat in een vitrine met twee andere gelegenheidsglazen en in de buurt van schilderijen en voorwerpen die betrekking hebben op de Nederlandse slavernijgeschiedenis in Ghana en Suriname. De rondleiders besteden aandacht aan het glas. Het is ook opgenomen in de Rijksmuseum-app *Koloniaal Verleden*, die de bezoeker langs twintig objecten in de vaste presentatie brengt, en meer vertelt dan we in de zestig woorden van een tekstbordje kunnen doen. En in de familieguides voor de zalen over de achttiende eeuw worden de bezoekers gewezen op het glas en gevraagd na te denken hoe het eruit zou zien als vanuit het perspectief van de mensen in slavernij een decoratie zou zijn gemaakt.

Het zijn allemaal manieren om de bezoeker aan het denken te zetten over de verbeelding van het thema slavernij in de collectie van het Rijksmuseum, een collectie die is gevormd door bestuurders, machtige families of handelscompagnieën. Een collectie die niet is gemaakt om de harde en onmenselijke kant van het slavernijstelsel te laten zien. Door onze bezoekers te wijzen op dat perspectief maken we hen bewust van de discrepantie tussen verbeelding en werkelijkheid, en bewust van het feit dat het soms meer zegt wat we niet op een schilderij zien dan wat we wel zien. Zoals op het schilderij van een Surinaamse plantage dat vlak bij het glas hangt. Er is geen enkele slaafgemaakte op afgebeeld, laat staan dat het de beschouwer duidelijk wordt welk gewas door hen werd verbouwd. Die bewustwording is heel waardevol en een belangrijke stap in de richting van een inclusiever museum, maar echt bevredigend is het nog niet. De geschiedenis van slavernij wordt als het ware via een omweg verteld, door te wijzen op wat we niet zien of door te onderstrepen dat het beeld dat we zien ver afstaat

van de werkelijkheid. Maar de rechtstreekse verhalen, stemmen en voorwerpen van de mensen in slavernij ontbreken nog steeds. Het is dan ook treffend dat we de namen van Willem Pedij en Catharina Marcus terugvinden in de archieven, maar de namen van de mensen die in slavernij voor hen werkten op plantage Siparipabo niet kennen.

### Slaafgemaakte aan het woord

Volgend jaar presenteert het Rijksmuseum een tentoonstelling over slavernij in de Nederlandse koloniale periode, van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw (25 september 2020 t/m 17 januari 2021). In die tentoonstelling staan tien persoonlijke verhalen centraal. Het verhaal van een tot slaaf gemaakte, een slavenhouder, iemand die de slavernij ontvluchtte, een verzetsheld, een abolitionist, een Afrikaanse bediende in Nederland, een Amsterdamse suikerindustriële en een gewone ambachtsman die zijn brood verdiende als toeleverancier van de slavenhandel. Hoe zagen hun levens eruit? Hoe verhieldden zij zich tot het systeem van slavernij? Konden zij hun eigen keuze maken? Om die verhalen te kunnen vertellen, zullen we bruiklenen uit binnen- en buitenland naar het Rijksmuseum halen. Dat zijn objecten die het verhaal ook vanuit het perspectief van de slaafgemaakten vertellen, zoals gereedschap dat zij gebruikten en objecten die werden gebruikt door de mensen in slavernij voor hun spirituele beleving. Het zijn objecten die ons dichterbij de werkelijkheid van de mens in slavernij brengen. Om het verhaal nog meer in balans te brengen, krijgt de bezoeker bovendien mondelinge bronnen uit die tijd te horen. Dat is de verwoording van mensen in slavernij, die generatie op generatie is doorgegeven. Die bronnen vertellen ons vandaag de dag misschien wel meer over de realiteit van slavernij dan dit bijzondere gelegenheidsglas. ■

**Linkerpagina:** Voorzijde van het gelegenheidsglas 't Welvaren van Siparipabo waarop de ronde hutten van de tot slaaf gemaakten staan afgebeeld. **Onder links:** Zijde van het glas waarop een tot slaaf gemaakte vrouw is afgebeeld. **Onder rechts:** Zijde van het glas waarop een tot slaaf gemaakte man is afgebeeld. In zijn handen heeft hij een bos rietsuiker, een mes en een spade vast. **Alle afbeeldingen:** collectie Rijksmuseum.



# Leuk en onmisbaar

Op maandag 2 september 1985 gaf ik mijn eerste geschiedenisles in het voortgezet onderwijs. Een mavo 2-klas op het Driestarcollege in Gouda. Ik had er reeds zes jaar opzitten op de lagere school die in het jaar van mijn overstap naar het voortgezet onderwijs de basisschool ging heten. In het kennismakingsgesprek met de mavo-klas hoorde ik twee meisjes die op de achterste bank zaten zachtjes tegen elkaar praten. Nu functioneert niet alles even goed bij mij, maar mijn oren zijn prima. ‘Wat praat die vent gek’ hoorde ik hen fluisteren. Ze waren in elk geval met de gave des onderscheids bedeed, want Ruth en Marianne hadden mijn Brabantse zachte ‘g’ onderscheept. Wat werd dat eerste jaar een feestjaar. We hebben veel geleerd en veel vreugde gehad. Het is de essentie van onderwijs: leren en vreugde hebben, in deze volgorde. Na een paar maanden – we spraken over het vakkenpakket voor het examen – stelden mijn beide ‘vriendinnen’ de vraag die alle geschiedenisleraren in hun loopbaan talloze keren te horen krijgen: ‘We vinden geschiedenis écht leuk, maar wat heb je er aan?’ Ik geloof niet dat er sinds 1985 veel veranderd is. Tijdens zijn lectoraat heeft Arie Wilschut een paar jaar geleden een representatief vakbelevingsonderzoek uitgevoerd. De gehanteerde vragenlijst was gevalideerd door het Cito. De uitkomst was een opsteker voor de muzen van Clio: geschiedenis scoorde als hoogste op het item ‘leuk’. Alleen Engels kwam er met één tiende punt bovenuit.

## *‘In en na het examenjaar lijkt de populariteit van geschiedenis Himalaya-achtige vormen aan te nemen’*

De ander vakken bleven duidelijk achter op dit item. Op het criterium ‘nuttig’ scoorde geschiedenis (met aardrijkskunde) als laagste. Tussen haakjes: de expressievakken komen in het onderzoek niet voor. Andere onderzoeken bevestigen deze uitkomst. Bemoedigend voor de nuttigheidsdenkers is wel dat naarmate de leerlingen in de hogere leerjaren komen, ze geschiedenis nuttiger gaan vinden.

In en na het examenjaar lijkt de populariteit van geschiedenis Himalaya-achtige vormen aan te nemen. Ik heb even de cijfers van de enorme aantallen eerstejaars geschiedenisstudenten in 2019 geteld. Afgerond 2675 studenten beginnen aan de studie geschiedenis: 1025 eerstejaars studenten aan de lerarenopleiding, 1100 eerstejaars geschiedenisstudenten bachelor aan de universiteiten en



**Ton van der Schans** is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

550 eerstejaars geschiedenisstudenten master aan de universiteiten. Als tien procent van deze studenten naar het onderwijs uitstroomt, komen er 267 docenten geschiedenis per jaar bij. In totaal zijn er ongeveer 4500 leraren geschiedenis in het voortgezet onderwijs, afhankelijk van de berekening van docenten die in meer vakken lesgeven. Dat betekent dat er in ruim zestien jaar een totaal nieuw lerarenkorps voor geschiedenis zou zijn. Gelukkig klopt deze berekening niet en wemelt het van de nuances en de kanttekeningen. Maar het illustreert wel dat er eerder een overschot aan geschiedenisleraren is, dan een tekort. Dat blijkt ook uit de vele sollicitanten bij vacatures in het geschiedenisonderwijs. Over ruim drie jaar, in 2023, worden er geen vacatures (fte's) geschiedenis verwacht. Wel 191 voor wiskunde, 178 voor natuurkunde, 135 voor Duits, 121 voor Frans en 117 voor scheikunde.

Geschiedenis is om twee redenen leuk én onmisbaar. Leuk vanwege de geschiedenisleraren voor wie het vak meer is dan een maatschappelijke broodwinning, het is een *way of life*. We genieten op alle denkbare niveaus van films, tijdschriften, museumbezoek, boeken, verzamelen, herinneren, ontdekken etc. Het vak is onmisbaar, omdat het ervaren wordt als relevant voor het eigen leven. Het geeft antwoord op de ‘grote kwesties’ van het bestaan. ■

# Een Nederlandse erfenis

## Slavernij in Zuid-Afrika

Met de komst van de VOC in het huidige Zuid-Afrika volgden al snel de tot slaaf gemaakten naar de nieuwe kolonie. Niet alleen uit West-Afrika, maar ook uit Azië, Mozambique en Madagaskar werden slaafgemaakten naar de Kaapkolonie vervoerd. Volgens de VOC en gouverneur waren ze noodzakelijk voor de opbouw van de kolonie.

**Z**even weken nadat Jan van Riebeeck was geland op de Westkaap in 1652, liet hij de Heren Zeventien weten dat het zeer gewenst was om personen in slavernij naar de nieuwe kolonie te sturen. Als VOC-beambte met ervaring was hij niets anders gewend, en dus vroeg hij naar 'ijverige Chinezen'. Hoewel de eerste slaafgemaakten binnen een jaar arriveerden – in 1657 had de familie Van Riebeeck vijf personen in bezit – duurde het tot 1658 eer er genoeg vervangers waren voor de dure vrijburgers en soldaten die tot dan toe vrijwel al het werk deden. Op 28 maart arriveerde *Het Wapen van Holland* met aan boord de resterende 170 (van 250) West-Afrikanen, veroverd op een Portugese slavenhaler. De Nederlanders hadden slavernij naar de Kaapkolonie gebracht.

### Afrikaans en apartheid

Bij de erfenis van de Nederlandse aanwezigheid in Zuid-Afrika wordt vooral gedacht aan het Afrikaans en het woord apartheid. Dat de VOC ook de islam en slavernij heeft geïntroduceerd, is minder bekend. Desalniettemin zijn in de periode 1652 tot en met 1795 tussen de 63.000 en 65.000 personen in slavernij naar Kaap de Goede Hoop gebracht. Zij vormen nu de voorouders van zo'n 1,9 miljoen nazaten.

Kaapstad ligt op de Westkaap en dus aan de Atlantische Oceaan. Desalniettemin behoort de Kaapkolonie niet tot het trans-Atlantische slavernijsysteem. Slechts bij aanvang van de slavernij kwamen slaafgemaakten uit West-Afrika. Aangezien de kolonie door de VOC als verversingsstation van en naar de handelsposten in Azië was gesticht, kwamen mensen vooral uit Madagaskar, Mozambique, India (Malabar, Coromandel, Bengalen), Sri Lanka en Indonesië. Wanneer registratie plaatsvond, werd duidelijk dat eigenaren regelmatig een bonte stoet aan personen in eigendom had: Titus van Macassar, Piet Snap van Bengalen, Oensien van Tantjoeng, Marie van der Caab, Jacob van Ceylon, Eva van Madagaskar, enzovoort. De naam geeft overigens de inschepingsplaats aan, niet de afkomst. Talen, culturen en religies van slaafgemaakten waren divers.

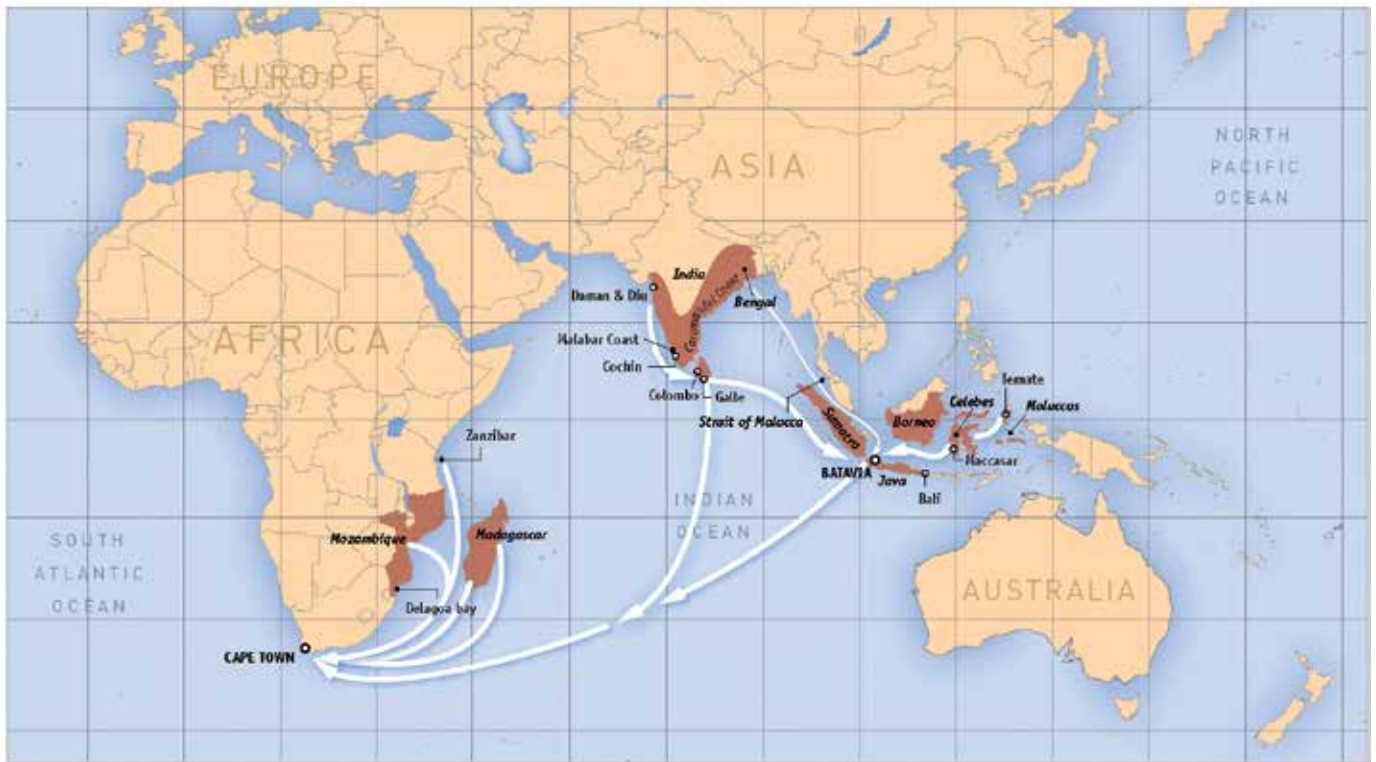
**Ger Jan Onrust** is docent geschiedenis en maatschappijleer op het Jan van Brabant College in Helmond.

### *'Bij de erfenis van de Nederlandse aanwezigheid in Zuid-Afrika wordt vooral gedacht aan het Afrikaans en het woord apartheid'*

Slaafgemaakten werden beperkt gehaald door slavenschepen die hier speciaal voor werden opgetuigd. Tussen 1721 en 1730 werd voor dit doel een handelsstation op Rio de la Goa (Maputo) onderhouden, waar men afhankelijk was van door lokale heersers aangebrachte personen. Vaak werden veroordeelden en krijgsgevangenen verkocht. De VOC was officieel een relatief kleine speler op de slavenmarkt. Historici Dooling en Worden spreken van 4.300 personen op 33 tot 38 VOC-schepen die hiervoor naar Madagaskar werden gestuurd. Indirect was het belang veel ▶

**Portret van Jan van Riebeeck, de stichter van Fort de Goede Hoop, de eerste VOC-nederzetting in Zuid-Afrika. Geschilderd circa 1660, schilder onbekend. Collectie Rijksmuseum.**





**Handelsroutes van de slavenhandel op Zuid-Afrika. Kaart uit 'Dynamics of Indian Ocean Slavery Revealed through Isotopic Data from the Colonial Era Cobern Street Burial Site, Cape Town, South Africa (1750-1827)' door L.M. Kootker, L. Mbeki, A.G. Morris, H. Kars, G.R. Davies in *PLoS ONE* 11 (6), 2016.**

groter. De meeste slaafgemaakten werden ingescheept door scheepsofficieren op de re-tourschepen, want in de Kaapkolonie kon ieder persoon met winst worden verkocht. Dus was maart, wanneer de retourschepen de Westkaap aandeden, het hoogseizoen op de slavenmarkt. Er moest verkocht worden, want meenemen naar de Republiek was geen optie; daar waren slaven vrij. Schippers hebben het meest geprofiteerd. In 1776 mochten zij 'nog maar' acht personen voor eigen rekening meenemen. Andere officieren hadden een maximum van vier. Waar de schipper meer mensen meenam, behoorde dat voor de andere officieren ook tot de mogelijkheden. De concurrentie wist ook dat er iets te verdienen viel: Britse, Franse, Portugese en andere schepen verkochten ook voor dat doel meegenomen mensen. De VOC kon – de Kaapkolonie was op alle manieren een vrijhaven – en wilde hier weinig aan doen; de slaafgemaakten waren noodzakelijk.

### VOC-bezit

Wanneer slaafgemaakte personen aankwamen in Kaapstad dan waren er in principe twee bestemmingen mogelijk: aankoop door de VOC of door particulieren. Bij verkoop brachten de in de kolonie geborenen overigens het meeste op. In de achttiende eeuw was de gemiddelde prijs zeventig rijksdaalders. Wanneer de VOC eigenaar werd, dan verbleef men aanvankelijk in een slecht gebouwd slavenhuis ergens gelegen tussen het fort en de Groote Kerk. In 1669, enkele jaren na de bouw, werd het als vervallen beschreven, en ook het als vervanging gebouwde verblijf stond tien jaar later op instorten. Het eerste pand was

77 bij 46 passen groot, had een toegang richting de haven en richting de Tafelberg. Het had geen ramen, maar kijksleuven met daarvoor ijzeren staven. Het was een bedompt gebouw rond een middenplein. Daar werden mededelingen gedaan, straffen uitgedeeld, werd gekookt en gewassen, stonden de latrines, speelden kleine kinderen en werden varkens gehouden. Daarnaast bevond zich in de hoek een kleine gevangenis binnen deze grotere gevangenis.

Vanaf 1679 verbleven de tot slaaf gemaakte personen in het Slaven Logie. Dit was een rechthoekig witgepleisterd stenen complex, tussen de kerk en de Compagnietuynen, aan de Heerengracht (tegenwoordig Adderley Street, hoek Wale Street). Het Slaven Logie was een laag gebouw, waar 200 tot 300 personen (soms 500) in met lappen afgeschermdes ruimtes werden ondergebracht. Wind, weer en epidemieën hadden vrij spel, resulterend in een hoog sterftecijfer. In 1713 stierven bijna 200 van de 570 compagnieslaven aan de pokken. Een voortdurende aanvoer van slaafgemaakten was dan ook noodzakelijk.

Slaafgemaakten deden het zware werk: in de tuinen, op het land, in de haven, bouw, mijnen, stallen, als smid, timmerman, kuiper, waterhaler, houtsprokkelaar, et cetera. Bengaalse vrouwen stonden overigens bekend als handig met naald en draad, en Afrikaanse slaafgemaakten werden veelal op het veld ingezet. Aanvankelijk was slavernij een stedelijke aangelegenheid. Naderhand werkte het merendeel van de slaafgemaakten buiten de stad. In de stad waren er ook die voor hun eigenaar handeldreven en hun dagelijkse *koelielgeld* in moesten leveren.

Hoewel de Kaapkolonie juist was gesticht als verversingsstation, klaagden de VOC-slaafgemaakten regelmatig over een tekort aan eten. Rijst kwam uit Azië, daarbij kregen ze gezouten vis en zeeleeuw van de kust. Het was vaak een-tonig en niet voldoende. Isotopenonderzoek op skeletresten heeft aangetoond dat slaafgemaakten voor hun proteïnen afhankelijk waren van vis (ansjovis), schapen en geiten. Runderen waren voor de scheepslui, gevogelte voor de gouverneur. Behalve over het eten klaagde men over de kleding; het was te weinig en bood geen enkele bescherming tegen regen en winterkou.

### Onmisbaar geworden

Vrouwen waren voortdurend in de minderheid. Seksuele spanning was een inherent bestanddeel van de Kaapkolonie. Vrouwen kookten en wasten, maar werden net zo goed ingezet op het veld. Het lijkt erop dat baantjes bij VOC-bewindhebbers tot de betere behoorden, maar het kwam ook voor dat vrouwen onvrijwillige seks moesten accepteren. Juist de hoeveelheid plakaten tegen het verblijf van mannen in het Slaven Logie na 'sluittingstijd' geeft aan dat kolonisten en walgaande opvarenden regelmatig misbruik maakten van vrouwelijke 'diensten'. Hier ligt een deel van de basis van de gemengde bevolking van Zuid-Afrika.

In 1717 vroegen de Heren Zeventien of de invoer van slaafgemaakten gecontinueerd moest worden. Het alternatief was immigratie van Europese arbeiders stimuleren. Het antwoord was onduidelijk: 'Slavernij is onmisbaar geworden.'

Slaafgemaakten werkten niet alleen aan de voorzijde van de Tafelberg. Zestig procent werkte verder weg, bijvoorbeeld op de veeboerderij Groenkloof op 50 kilometer van de Kaap of op plantages rond Stellenbosch. Daar waar druiven werden gecultiveerd, was sprake van het beruchte dopsysteem; landbouwsclaven kregen regelmatig een rantsoen goedkope wijn uitgedeeld.

**'In 1717 vroegen de Heren Zeventien of de invoer van slaafgemaakten gecontinueerd moest worden. Het antwoord: "Slavernij is onmisbaar geworden"'**

Plantages en boerderijen waren niet van de omvang zoals bekend uit het Caraïbisch gebied. Vijftig slaven per locatie was veel. Het was wel zo dat vrijwel iedere vrijburger enkele personen in bezit had, oplopend tot enkele tientallen voor de gouverneur. Gouverneur Adriaan van der Stel bezat in 1706 het uitzonderlijke aantal van 169 personen. Stellenbosch (de eerste nederzetting buiten Kaapstad) is overigens genoemd naar zijn vader, gouverneur Simon van der Stel, die nog steeds wordt herinnerd als planter van tienduizenden eiken aan de achterzijde van de Tafelberg en elders. Dat werk is vanzelfsprekend in dwangarbeid gedaan.

### Zware straffen

Slaafgemaakten werden verhuurd aan vrijburgers, zoals vrijburgers hun bezit ook verhuurden aan de VOC. Vrijburgers konden in principe niet doen en laten wat zij wilden met hun menselijk bezit, maar in de praktijk was het moeilijk om klachten effect te laten hebben. Zeker voor slaafgemaakten in verder weg gelegen gebieden was het onmogelijk om een klacht in te dienen. Nog voordat ze de stad hadden bereikt, waren ze onderschept en bestraft wegens weglopen. Slaafgemaakten die dienst deden als *caffer van justitie* waren de enige die autoriteit hadden over wit en zwart. Zij waren dan ook bewapend. Voor het dagelijkse werk hadden de slaveneigenaren de *mandoors*, vertrouwde slaafgemaakten, die de anderen aan het werk moesten houden, maar ook straffen met bijvoorbeeld de *sjambok* (zweep van neushoornhuid) moesten uitdelen. Slavernij is altijd gepaard gegaan met verzet. Werk werd slecht of traag gedaan, gereedschap vernield, slaafgemaakten liepen weg van hun eigenaren, et cetera. Deze *drosters* (weglopers) woonden op de Tafelberg of verder weg naar het noorden of oosten in de Kaapkolonie. Vanaf het aan land brengen van de eerste groep in 1658 was er sprake van marronage; na vijf maanden bleken 28 Angolezen zoek. De plaatselijke bevolking – de Khoikhoi – moest meestal niets van deze weglopers hebben. ▶



Een zogenaemde 'slavenbel' die de delen van de dag aangaf voor de tot slaaf gemaakten op de grotere boerderijen. Deze bel staat op een voormalige druivenplantage in Stellenbosch.

Logisch, want die waren hongerig en stalen regelmatig vee, waarbij geweld niet werd geschuwd. Khoi en drosters konden later beter met elkaar omgaan, want de positie van de Khoi werd steeds meer vergelijkbaar met die van de slaafgemaakten.

Slaafgemaakten liepen vaak weg uit vrees voor harde straffen. Na zijn meester in 1773 vermoord te hebben werd een veroordeelde op acht plekken geschroeid met roodgloeiende ijzeren staven, en werden zijn armen en benen gebroken.

Vervolgens werd zijn hoofd afgeslagen en op een paal geplaatst. De meest weerzinwekkende straf was het in het achterwerk rammen van een staak en deze dan oprichten. Vaak trad de dood pas na twee dagen in. Robert Ross stelde in zijn geruchtmakende studie *Cape of torments*: 'The Cape Colony was a brutal place.'

Was een kledingstuk gescheurd, bleek er te weinig koeliegeld te zijn of had je woorden gehad met de mandoor? Dan was weglopen een manier om zware straffen te ontlopen.

### **'Voor vrouwen was trouwen een manier om aan slavernij te ontsnappen. Tussen 1657 en 1807 trouwden 480 zwarte vrouwen met witte mannen'**

Met een slavenpas – ook wel gezien als de voorloper van het beruchte passensysteem tijdens de apartheid – mochten slaafgemaakten buiten het terrein, de boerderij, komen. In 1786 wisten weglopers met een valse pas naar het binnenland te gaan. Werd je gepakt en was er geen sprake van additionele misdaden, dan werd je bestraft en weer tewerkgesteld. De investering mocht immers niet verloren gaan. Was het je gelukt om je te verstoppen op een schip dat niet van de VOC was, dan was er een kans op succes; schepen hadden vaak te weinig manschappen en konden een paar extra handen wel gebruiken.

Tekening van het aangezicht van de boerderij van Jan Bruins bij Noordhoek. Gemaakt door Robert Jacob Gordon tussen 1777-1786. Collectie Rijksmuseum.

### **Marron en vrijswarten**

Rond 1725 ontstond aan de Oostkaap in Hanglip – een zowel vanaf de zee als via land moeilijk toegankelijk gebied – een kleine marrongemeenschap. Leander Bugis, een bruu, was aanvankelijk de leider van een groepje in grotten levende drosters. Zij overleefden door te vissen en te stelen, en soms ook door de verkoop van vis en hout. Minimaal vijftig personen hebben hier tot het einde van de slavernij geleefd. Hoewel de VOC het meerdere malen heeft getracht, is men er nooit in geslaagd om de groepjes te verwijderen. In de kolonie was er vanaf het einde van de achttiende eeuw ook een kleine groep vrije zwarten. Dit konden tot verbanning veroordeelden uit Azië zijn, waarschijnlijk niet meer dan 250 personen gedurende de hele 'Nederlandse' periode. Manumissie kwam voor, zij het beperkt. Dat iemand dit kon doen, was een blijk van welvaart. Naar schatting 2.000 personen zijn gedurende de zeventiende en achttiende eeuw vrijgelaten. *Vrijswarten* dienden gedoopt te zijn, moesten goed Nederlands spreken en moesten een persoon hebben die garant voor hen stond. In 1770 waren er slechts 352 vrije zwarten op een totaal van 8.088 vrijburgers. Zij waren in Kaapstad – elders niet – een zichtbaar deel van de bevolking, aangezien zij regelmatig bekwame handwerklieden waren. Voor vrouwen was trouwen een beproefde manier om aan slavernij te ontsnappen. Tussen 1657 en 1807 trouwden 480 vrouwen van zwarte afkomst met witte mannen. *Vrijswarten* waren echter in de achttiende eeuw regelmatig doelwit van minder succesvolle witte inwoners. Vanaf het begin van de achttiende eeuw waren er meer slaafgemaakten dan vrije burgers in de kolonie. Hun aantal liep op van 1.300 in 1688, naar 4.700 in 1730, 8.900 in 1770, 11.000 in 1780 en 16.800 in 1795. Met uitzondering van de eerste decennia was het grootste deel bezit van particulieren. Tegen het einde van de achttiende eeuw had de VOC minder dan 1.000 personen in eigendom.





Het Slaven Logie dat nu dienst doet als museum over slavernij. Van oudsher werden tot slaaf gemaakten die door de VOC waren gekocht hier (tijdelijk) gehuisvest.

### Einde van slavernij

In 1807, nadat de Kaapkolonie in Britse handen was overgegaan, werd de slavenhandel afgeschaft. Dit betekende niet dat er daarna geen aanvoer meer was. Zelfs na de afschaffing van de slavernij in 1834 werden nog enkele decennia prijs-slaven aan land gebracht, bijvoorbeeld op Portugezen veroverde personen die in een vorm van tijdelijke dwangarbeid werden gehouden. Formeel was er na de emancipatie nog een vierjarige periode van 'leerlingschap', maar veel vrijgemaakten waren toen opeens 'vertrokken'. Op 1 december 1838 waren de 38.000 slaafgemaakten eindelijk vrij. De Britse Kroon keerde 1.247.000 pond als schade-loosstelling aan de slavenhouders uit.

Toen de Britten de Kaapkolonie overnamen van de VOC kwamen zij in een gebied dat totaal afhankelijk was van slaafgemaakten en van de oorspronkelijke bevolking. De witte bevolking leefde een geprivilegieerd leven, zoals men dat niet kende in Europa. Er was een stad, Kaapstad, en drie dorpen, Stellenbosch, Swellendam en Graaf-Reinet, met niet meer dan enkele tientallen gebouwen. Toen Piet Retief, een van de *leiers* van de *voortrekkers* (Nederlandsprekende Afrikaanse boeren die na de komst van de Britten naar andere gebieden trokken), door de *Grahamstown Journal* werd gevraagd naar de redenen voor het vertrek naar het noorden noemde hij de geleden schade als gevolg van de emancipatie van de slaven. Slavernij had dus ook op deze manier grote en blijvende gevolgen.

Na de afschaffing van apartheid kreeg de geschiedenis van slavernij in Zuid-Afrika aandacht vanuit de academische wereld en vanuit de overheid. Slavernij werd zichtbaar gemaakt in landelijke en regionale exposities. Het wordt expliciet genoemd in het District Six Museum, het Bo Kaap

Museum, op Groot Constantia en Vergelegen, in het South Africa Church Museum en de Slave Lodge. Het laatste is het voormalige Slaven Logie, dat na anderhalve eeuw als overheidsgebouw gefunctioneerd te hebben, nu geheel als museum van slavernij is ingericht. Het is een prachtig gebouw op een centrale plaats, symbolisch voor de voorname plaats die slavernij in de wordings-geschiedenis van Zuid-Afrika inneemt. ■

### Literatuur

- Wayne Dooling, Nigel Worden**, *Slavernij in Zuid-Afrika*. In: Martine Gosselink, Maria Holtrop, Robert Ross (red.), *Goede Hoop. Zuid-Afrika en Nederland vanaf 1600* (Rijksmuseum/Vantilt, Nijmegen 2017), pp. 119-134.
- Linda Mbeki, Matthias van Rossum**, *Private slave trade in the Dutch Indian Ocean world: a study into the networks and backgrounds of the slavers and the enslaved in South Asia and South Africa*. In: *Slavery & Abolition*, 38:1 (2017).
- Linda Mbeki**, *Building life histories of Cape Town's enslaved, 1700-1850. An archival and isotopic study* (Leiden 2018).
- Susan Newton-King**, *Slavery, Race and Citizenship: The Ambiguous Status of Freed Slaves at the Cape in Seventeenth and Eighteenth Centuries*. In: Iva Pesa, Jan-Bart Gewald (eds.), *Magnifying Perspectives. Contributions to History, A Festschrift for Robert Ross* (Leiden 2017).
- Robert Ross**, *Oppression, Sexuality and Slavery at the Cape of Good Hope*. In: *Historical reflections* 6:2 (1979).
- Robert Ross**, *Cape of Torments. Slavery and resistance in South Africa* (Routledge & Kegan Paul, London/Boston/Melbourne/Henley 1983).
- Matthias van Rossum**, *Kleurrijke tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Verloren, Hilversum 2015).
- Karel Schoeman**, *Early slavery at Cape of Good Hope 1652-1717* (Protea Book House, Pretoria 2007).
- Valika Smeulders**, *Slavernij in perspectief. Mondialisering en erfgoed in Suriname, Ghana, Zuid-Afrika en Curaçao* (Rotterdam 2012).
- Leonard Thompson**, *A history of South Africa* (Yale University Press, New Haven/London 2014).

# De Mandela van Curaçao

## Tula, The Revolt: over de grote slavenopstand op Curaçao

Pas in 1863 schafte Nederland de slavernij in zijn West-Indische bezittingen af, geruime tijd na andere koloniale mogendheden. De jaarlijkse herdenking hiervan ging in 2013, 150 jaar na dato, vergezeld van de film *Tula, The Revolt*, over de nationale held van Curaçao, slavenleider Tula. De gebeurtenissen in deze film spelen zich af in 1795 en gaan over een grote slavenopstand. Is die film bruikbaar in lessen over het Nederlandse slavernijverleden?

**Nicole van der Steen**  
is redacteur van Kleio.

Op Curaçao wordt, net als in Suriname, op 1 juli het einde van de slavernij gevierd. Maar minstens zo belangrijk is 'Tula-dag' op 17 augustus, de dag waarop in 1795 een massale slavenopstand begon. Het wordt ook wel de *dia lucha pa libertat* genoemd: de dag van de vrijheidsstrijd. Het verhaal is niet zo algemeen bekend. Daar moest de film van Jeroen Leinders verandering in brengen. Over het leven van de slavenleider Tula zijn weinig feiten overgeleverd. Leinders heeft zijn film en het boek dat eraan voorafging gebaseerd op eigen onderzoek.

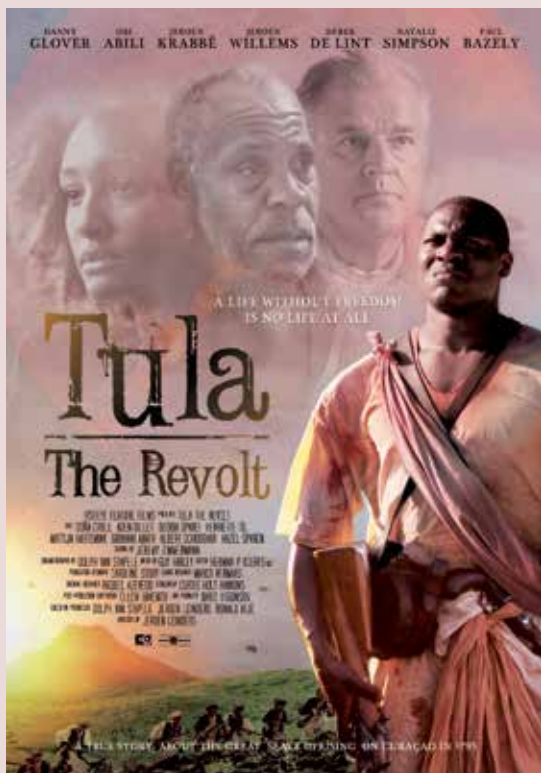
Op Curaçao werden vanaf 1665 vooral slaven verhandeld naar Midden- en Zuid-Amerika. Een klein deel bleef op het eiland en werd op de plantages of als slaaf in het huishouden tewerkgesteld. In de achttiende eeuw kon Curaçao zijn positie in de internationale handel niet meer handhaven tegenover Frankrijk en Engeland. Het kurkdroge eiland was ongeschikt voor het verbouwen van plantagegewassen als suikerriet, tabak en katoen. Vervolgens

werden er voedselgewassen voor de eigen bevolking verbouwd, maar ook daarvan was de productie onvoldoende. Als centrum van de slavenhandel bleef Curaçao wel een belangrijke rol spelen, vooral omdat andere landen niet voldoende in staat waren om aan de vraag naar slaven te voldoen. Na de opheffing van de WIC werd het eiland in 1791 een Nederlandse kolonie.

Tula werkte eind achttiende eeuw als slaaf op de plantage Kenepa (ook wel plantage Knip genoemd), die eigendom was van Casper Lodewijk van Uytrecht. Die werd er door zijn slaven van beschuldigd hen zeer slecht te behandelen, zelfs naar West-Indische maatstaven. Hij vroeg buitensporige bedragen voor levensmiddelen die zij zelf moesten kopen, wat lijnrecht tegen het slavenreglement inging, dat bepaalde dat de meester zijn slaven moest voeden. Ook dwong hij hen op zondag te werken zodat ze geen vrij moment hadden. Daarmee schond hij bovendien Gods gebod, dat heilig was voor de grotendeels katholieke bevolking van het eiland.

**Landhuis bij de plantage Kenepa, waar Tula als slaaf werkte. Tegenwoordig is in het gebouw een museum gevestigd over de opstand van 1795.**





**Tula, The Revolt** (2013) is op dvd verkrijgbaar en in zijn geheel, tegen betaling, te bekijken op YouTube.

**Duur:** 100 minuten

**Regie:** Jeroen Leinders

**Met:** Obi Abili, Danny Glover en Jeroen Willems

Tula komt uit de schaarse bronnen naar voren als intelligent en welbespraakt. Hij zou contacten hebben onderhouden met generaal André Rigaud, een mulat in Franse dienst die de revolutie op Saint-Domingue steunde, die uiteindelijk tot de vrije republiek Haïti zou leiden. Tula had vóór de opstand contacten met slaven van andere plantages waar regels werden geschonden, onder wie Louis Mercier, Pedro Wacao en Bastiaan Carpata. Tula organiseerde bijeenkomsten en mobiliseerde medestanders om voor hun rechten te vechten. Hij moet meerdere talen hebben gesproken en gebruikte in zijn toespraken de christelijke leer en de politieke ontwikkelingen van zijn tijd.

### Franse wetten

Tula had er lucht van gekregen dat onder Frans revolutionair bewind de slavernij was afgeschaft in Saint-Domingue. In Frankrijk had in 1794 de Nationale Conventie het voorstel om de slavernij in de Franse koloniën af te schaffen officieel bekrachtigd. Nadat de Franse troepen de Republiek waren binnengevallen en het Bataafse bewind hadden geïnstalleerd, ging hij er logischerwijze vanuit dat voor de Nederlandse koloniën hetzelfde zou gelden: die vielen nu

immers onder Franse wetten. Op 17 augustus 1795 toog hij met zijn medeslaven naar Van Uytrecht en deelde hem mee dat zij weigerden nog langer voor hem te werken. Van Uytrecht verwees hen naar de gouverneur van het eiland, Johannes de Veer, die in Willemstad zetelde, en stuurde deze een briefje dat nog altijd in het nationaal archief van Curaçao bewaard wordt: 'Mijne slaven zijn des morgens gekomen en weijgeren in 't algemeene dienste te doen; wat verder haare intentie is weet ik niet.' Op weg naar Willemstad sloten steeds meer slaven van andere plantages zich bij Tula aan, tot de groep was uitgegroeid tot een leger van zo'n tweeduizend mensen. Onderweg werden plantershuizen in brand



Hedendaags portret van Tula. Gemaakt door Edsel Selberie, 2012. Er zijn geen portretten van Tula uit zijn tijd bekend, het gaat hier om een *artist's impression*. Bron: Wikimedia.

gestoken, gevangenen bevrijd en voorraden geplunderd. Louis Mercier nam op de plantage Santa Cruz de Nederlandse commandant Van der Grijp gevangen. Dezelfde Mercier gaf de Nederlandse schoolmeester Sabel een genadeschot, nadat deze door Pedro Wacao achter zijn paard was meegesleurd. Op de plantage Fontein werden wapens en een kanon buitgemaakt. De Koloniale Raad mobiliseerde intussen troepen, die behalve uit Nederlandse officieren en soldaten ook uit vrije zwarten en mulatten bestonden.

De Nederlandse overheid stuurde een kleine eenheid om de weg naar Willemstad te bewaken en zo de stad tegen aanvallen te beschermen. Een andere groep van slechts 42 man werd naar landhuis Porto Marie gestuurd, waar Tula zijn basis had ingericht. De eigenaresse, Johanna Lesire, had hem en zijn volgelingen haar huis ter beschikking gesteld. Na een gevoelige nederlaag die de slaven tachtig extra ►

Tula, gespeeld door acteur Obi Abili in *Tula, The Revolt*.



### Bruikbare scènes

- **0.03.51-0.20.30:** Aanloop naar de opstand. Er is gebrek aan alles, de slaven werken op zondag, Tula's broertje sterft en Esperanza hoort Van Uytrecht praten over de machtsovername van Frankrijk. De slaven leggen het werk neer.
- **0.34.05-0.39.57:** Voor het landhuis Porto Marie heeft zich een menigte slaven verzameld. Tula zet Pedro, die schoolmeester Sabel heeft gemarteld (op 0.29.13-0.30.48) op zijn plek en spreekt de menigte toe: wie wil moorden en plunderen kan beter vertrekken. Hij laat twee witte soldaten verzorgen. Een oude vrouw zegt dat hij is voorbestemd voor grote dingen.
- **0.39.57-0.45.10:** Als de slaven weigeren naar hun plantages terug te keren, krijgen de Nederlanders bevel hen te doden. De slaven winnen de ultrakorte veldslag. Tula is bedreefd omdat de Nederlanders het blijkbaar als een opstand zien.
- **1.00.20-1.07.30:** Na een heftige veldslag huilt Tula om een stervende slaaf. Mevrouw Lesire geeft Van Westerholt een uitbrander. Tula legt hem uit waarom ze niet teruggaan. Tula verbiedt Louis om Van Uytrecht neer te schieten en houdt een 'Martin Luther King-toespraak'.
- **1.23.46-1.35.09:** De laatste slaven geven zich over. Tula wordt verraden door een van zijn vrienden, die erop los liegt over zijn revolutieplannen. Ondanks martelingen weigert Tula namen te noemen. Tijdens het proces zingen buiten de vrouwen, tot ergernis van De Veer.

geweren opleverde, werd een groter leger op pad gestuurd, onder leiding van baron Van Westerholt tot de Leemcule. De franciscaner pater Jacobus Schink ging mee om de opstandelingen over te halen terug te keren naar hun eigenaars. Van hem is een ooggetuigenverslag bekend waarin Tula hem uitlegt dat dat geen optie is.

### Staat van vrije zwarten

Omdat Tula elk compromis afwees en vrijheid voor alle slaven bleef eisen, besloot Van Westerholt aan te vallen, maar met weinig succes: het grootste deel van de opstandelingen ontsnapte. Die hielden zich nog

een tijd schuil in de wildernis, terwijl de Nederlandse militairen het water vergiftigden en alle voedselvoorraden in beslag namen. Uiteindelijk werd Tula op 19 september door een andere slaaf verraden: op zijn hoofd stond een geldelijke beloning voor een vrij man en vrijlating voor een slaaf. Na marteling 'bekende' Tula dat hij van plan was geweest het Nederlandse gezag omver te werpen en een staat van vrije zwarten te stichten, een revolutie zoals op Saint-Domingue aan de gang was.

De doodvonnissen, uitgevoerd op 3 oktober 1795, waren gruwelijk. Tula werd geradbraakt, zijn gezicht werd verbrand en hij werd vervolgens onthoofd. Zijn hoofd werd op een staak gezet. Carpata werd gedwongen toe te kijken en onderging hetzelfde lot. Wacao, die schoolmeester Sabel aan zijn paard had gebonden, werd een paar maal aan zijn voeten rond de executieplaats gesleept. Daarna werden zijn handen afgehakt en werd zijn hoofd met een moker verbrijzeld.

De opstand leidde niet tot afschaffing van de slavernij op Curaçao, maar had de Nederlandse machthebbers wel aan het denken gezet. De klachten over de omstandigheden op de plantages werden gegrond bevonden en het slavenreglement werd aangepast. Plantagehouders waren verplicht voor voldoende voedsel, kleding en onderdak te zorgen en de vrije zondag te eerbiedigen. Aan Tula bleef echter het etiket van meedogenloze crimineel kleven.

### Eendimensionaal

De film vertelt het verhaal van de opstand zoals regisseur Jeroen Leinders het na eigen onderzoek reconstrueerde. Voor het dramatische gehalte heeft hij fictieve elementen toegevoegd, waaronder een geliefde voor Tula. Dit alles heeft een film opgeleverd waarin Leinders graag alle relevante gebeurtenissen wil tonen, maar daar door de beperkte verteltijd

niet diep op in kan gaan. Het verhaal wordt nogal rechttoe rechtaan verteld, wat het voor leerlingen goed te volgen maakt. Door het gebrek aan filmische technieken is het desondanks moeilijk van begin tot eind geboeid te blijven. De rol van Tula is nogal eendimensionaal: het blijft lastig te achterhalen wat hem tot zo'n radicale vrijheidsstrijder maakte. In de aanloop naar de opstand wordt nauwelijks tijd besteed aan de omstandigheden waar de Curaçaose slaven zo onder lijden. Ze hakken in de kurkdroge grond, klagen tegen de pater die hun brood brengt en worden toegesnuwd door hun eigenaar. Tula's broertje sterft tijdens het werk op het land. Uit andere bronnen weten we hoe zwaar het leven op de West-Indische plantages was, maar dat had best inzichtelijker mogen zijn.

In de film wordt de opstand in gang gezet door een gesprek tussen Van Uytrecht en een gast over de Franse machtsovername in de Nederlanden. Een huislavine, tevens Tula's geliefde, luistert het gesprek af en brieft het over aan Tula. Dat nieuws en de dood van zijn broertje lijken in Tula pas het vuur aan te steken. Op geen enkel moment blijkt dat Tula contacten had buiten Curaçao, vooraf op de hoogte was van de ontwikkelingen in andere slavenkolonies of aanhangers had verzameld op andere plantages. Zijn drie mede-aanvoerders werken op dezelfde plantage. Zijn intelligentie en redenaarstalent komen slecht uit de verf: hij grossiert in boze oneliners, in het 'zwarte' Engels dat we kennen uit Amerikaanse slavernijfilms. Leinders heeft namelijk gekozen voor een Engelstalige film, om een groter publiek te kunnen bereiken en een internationale cast te kunnen aantrekken. Helaas blijken de gerenommeerde Nederlandse acteurs (op Jeroen Willems na, die Van Uytrecht speelt) geen Engels te kunnen spreken zonder een vet Nederlands accent. Dat maakt hun teksten houderig, wat enorm afleidt van de inhoud. Inleving in het verhaal wordt door de accenten erg lastig, en dat is weer heel jammer van de belangrijke boodschap die Leinders wilde overbrengen.

### Heldenstatus

Duidelijk is dat Leinders niets wilde afdoen aan de heldenstatus van Tula, die op Curaçao inmiddels in de categorie van Gandhi en Mandela valt. Er wordt vooral ingezet op het Nederlandse geweld, dat nergens geïnitieerd lijkt door Tula. Hij remt al te fanatieke rebellen juist af. De plantage Santa Cruz wordt alleen bezocht om zijn liefde op te halen. Herhaaldelijk zegt Tula, tegen de Nederlanders én zijn medestanders, dat hij niemand kwaad wil doen, geen onnodige buit wil vergaren en alleen naar vreedzame afschaffing van de slavernij streeft. Toch blijkt uit de schaarse bronnen dat Tula's groep een spoor van vernieling trok op zijn weg naar Willemstad en dat de groep bewust op zoek ging naar zoveel mogelijk wapens. In de film is het geweld van zijn aanhangers steeds afgedwongen door de overtrokken reacties

van de Nederlanders en hun weigering hem naar de gouverneur te brengen. Dat blijkt aan het einde van de film ook de rode draad: gouverneur De Veer staat na het uitspreken van het doodvonnis tegenover de kapotgeslagen Tula en zegt dat het allemaal niet zo uit de hand had hoeven lopen, als hij maar met hem was komen praten. Tula kan niet anders dan cynisch lachen, wat De Veer een woedeaanval bezorgt. Alle goede bedoelingen ten spijt is de film blijven

## 'Duidelijk is dat Leinders niets wilde afdoen aan de heldenstatus van Tula, die op Curaçao inmiddels in de categorie van Gandhi en Mandela valt'

steken in stereotypen. De witten zijn kil, hautain en racistisch, met Johanna Lesire als enige uitzondering. De vriendelijke pater heeft geen ruggengraat en vindt dat de slaven hun door God gegeven plaats moeten accepteren. Ook bij de zwarte personages zijn de verschillende karakters niet uitgewerkt. Zelfs Tula is weinig meer dan een symbool, waardoor de film zelfs als eerbetoon tekortschiet. In lessen over de slavernij in Nederlandse koloniën is het wel interessant om leerlingen te laten nadenken over dit perspectief: waar komt dat vandaan en waarom was dat blijkbaar nodig? Waarom waren ook veel Antillianen het niet eens met deze kijk op Tula? ■

Dit beeld op Curaçao herinnert aan de slavernijopstand van 1795.



### Achtergrondinformatie over de opstand

- De slavenopstand van Tula in *Historisch Nieuwsblad*, [tiny.cc/K7TU1](https://tiny.cc/K7TU1).
- 'Slavenleider Tula uitgeroepen tot nationale held' op *Historiek*, [tiny.cc/K7TU2](https://tiny.cc/K7TU2).
- 'Curaçao heeft nog steeds moeite met zijn slavenopstand' in *Trouw*, [tiny.cc/K7TU3](https://tiny.cc/K7TU3).
- Jeroen Leinders en Jean van de Velde (*Hoe duur was de suiker*) over de overwegingen achter hun films, [tiny.cc/K7TU4](https://tiny.cc/K7TU4).
- Slavernij en jij, een tekst voor leerlingen over Tula, [tiny.cc/K7TU5](https://tiny.cc/K7TU5).
- Het verhaal van Tula op *Curaçao voor jou*, [tiny.cc/K7TU6](https://tiny.cc/K7TU6).
- Tula in het nationaal archief Curaçao, [tiny.cc/K7TU7](https://tiny.cc/K7TU7).

# De mythe van de grachtengordel

## Slavenhandel en slavernij brachten Nederland maar weinig welvaart

Ruim anderhalve eeuw geleden werd de slavernij afgeschaft. De slaveneigenaren kregen een financiële compensatie voor het verlies van hun 'eigendom', maar de voormalige slaven kregen niets. Recent is een discussie losgebarsten over de vraag of de nazaten van slaven alsnog compensatie verdienen; Nederland zou tenslotte rijk zijn geworden over de ruggen van Afrikaanse slaven. In werkelijkheid heeft Nederland echter niet zoveel voordelen gehad van slavenhandel en slavernij.

**Piet Emmer** is emeritus hoogleraar van de geschiedenis van Europese expansie en migratie aan de Universiteit Leiden.

**Henk den Heijer** is emeritus hoogleraar maritieme geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

**E**r zijn in de wereldgeschiedenis weinig gebieden en tijden zonder slavernij aan te wijzen. Ook vandaag bestaat nog steeds slavernij. Volgens de *Global Slavery Index* leven er wereldwijd meer dan veertig miljoen mensen in een of andere vorm van slavernij, zij het soms met een andere benaming: dwangarbeid in Noord-Korea, gedwongen huwelijken in Arabische staten, seksslavernij in westerse landen. Uiteraard is de ene vorm van slavernij de andere niet. In het verleden hebben de Nederlanders ook meegedaan aan de slavenhandel en slavernij. Vanaf de zeventiende tot begin negentiende eeuw vervoerden zij met hun schepen circa 600.000 Afrikaanse slaven naar de koloniën in Noord- en Zuid-Amerika, ongeveer vijf procent van de totale trans-Atlantische slavenhandel. Van dat aantal hebben ongeveer 525.000 Afrikanen de oversteek overleefd. De meeste slaven zijn ingezet voor de productie van suiker, koffie en andere plantageproducten, die na verwerking in Europa goed geld opbrachten. Langzaam rijpte echter in West-Europa en Noord-Amerika het besef dat de eeuwenlang als 'normaal' geaccepteerde slavernij een onacceptabele vorm van uitbuiting en knechting van mensen was.

### Bloed, zweet en tranen

Los van de vraag of het zinnig is om na anderhalve eeuw de verre nazaten te compenseren, is het interessant om na te gaan of Nederland werkelijk zoveel profijt heeft gehad van slaven-

handel en slavernij. Voor sommigen is dat geen vraag maar een weet, zo blijkt uit een interview met de emeritus hoogleraar Bert Paasman in *Trouw* aan de vooravond van de herdenking 150 jaar afschaffing van de slavernij in 2013. Als hij een lezing hield over het onderwerp ontstond steevast commotie. 'Binnen de kortste keren komen dan de verwijten naar boven, bijvoorbeeld dat de Amsterdamse grachtenpanden met het bloed, zweet en de tranen van slaven zijn gebouwd.' Begrijpelijk, want naast Middelburg en Vlissingen heeft vooral onze hoofdstad van de slavernij geprofiteerd. Maar de grachtengordel zoals wij die kennen is tussen 1656 en 1662 gereedgekomen. Pas vijf jaar daarna veroverde een Nederlandse vloot Suriname op de Engelsen en begon de moeizame opbouw van een op slavernij gebaseerde Nederlandse plantagekolonie. Suriname begon vervolgens pas in de achttiende eeuw zijn 'vruchten' af te werpen in de vorm van door slaven geproduceerde ruwe suiker en koffie. De Amsterdamse grachtengordel is dus niet 'met bloed, zweet en tranen van slaven' gebouwd. Toch is die mythe onuitroeibaar. Hoe komt dat? Wie de aanzwellende stroom berichten over het Nederlandse slavernijverleden in de media volgt, vindt wel een antwoord op die vraag. Activisten stellen herhaaldelijk dat de Nederlandse regering excuses moet maken – spijt is herhaaldelijk door de koning, minister-presidenten en ministers uitgesproken – en aan de nazaten van de slachtoffers herstelbetalingen moet doen: 'schuld en

Suikermolen in Nederlands-Brazilië. Tekening van Frans Post, circa 1645. Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam.





boete.' Slavernij was en is verwerpelijk, daarover verschillen Nederlanders gelukkig niet van mening, maar klopt het dat Nederland daar rijk van is geworden? Is het effect van slavernij op de vroegmoderne economie wel te meten en zo ja, wat moet dan aan slavenarbeid en wat aan vrije arbeid worden toegerekend?

### Vallen en opstaan

Nederland kende vanaf circa 1580 tot aan de Derde Engelse Oorlog (1672-1674) een vrijwel ononderbroken economische groei. Die groei was vooral te danken aan binnenlandse ontwikkelingen; inpolderingen stimuleerden de agrarische productie en stadsuitbreidingen de nijverheid. Een tweede belangrijke factor was de groei van de handel en scheepvaart. Omstreeks 1600 omspande het Nederlandse handelsnetwerk geheel Europa. Daarna begon de uitbreiding van de handel op Afrika, Amerika en Azië. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) kreeg het handelsmonopolie op Azië en de West-Indische Compagnie (WIC) op het Atlantische gebied. De WIC raakte vanaf 1630, na haar verovering van Noordoost-Brazilië op de Portugezen, betrokken bij slavenhandel en slavernij. Brazilië was destijds het rijkste suikergebied ter wereld. Het werk op de plantages werd er door Afrikaanse slaven verricht, daar door de Portugezen naartoe gebracht. De Nederlanders namen dat over en hebben in circa vijftien jaar tijd ruim 30.000 slaven van Afrika naar Brazilië gebracht en daar aan Portugese suikerplanters verkocht. Deze slaven produceerden ongeveer 28 miljoen pond ruwe suiker die voor verdere verwerking naar Amsterdam is verscheept. Dat bracht veel te weinig op om de enorme uitgaven voor de permanente strijd tegen de Portugezen in Brazilië te bekostigen. De Compagnie kon dat niet opbrengen en de staat was niet bereid om voortdurend geld in de bodemloze put Brazilië te pompen. Dat leidde in 1654 uiteindelijk tot het verlies van de kolonie.

Na de val van Nederlands-Brazilië balanceerde de WIC op de rand van het faillissement. Een groot deel van de slaven was op krediet aan Portugese planters geleverd en nooit betaald. Tezamen met de oorlogsinspanningen heeft het Braziliaanse avontuur de Compagnie miljoenen guldens schuld opgeleverd. Heeft dan niemand van slavernij geprofiteerd? Jazeker, een aantal Amsterdamse kooplieden en suikerraffinadeurs hebben daar indirect wel aan verdiend, maar dat was slechts een marginale bijdrage aan de economie van de Republiek. Vóór de verovering van Brazilië telde Amsterdam drie suikerraffinaderijen, daarna ongeveer zestig. Deze *suikerbakkers* hadden slechts een paar werknemers. Na het verlies van Brazilië trok de onder schulden gebukte WIC zich terug uit de slavenhandel. Een groep particuliere Amsterdamse kooplieden zette die handel voort en leverde tussen 1650 en 1675 ongeveer 90.000 Afrikaanse slaven aan niet-Nederlandse koloniën in Amerika. En de Braziliaanse suiker? Die kwam na de herovering van de kolonie door de Portugezen, net als in de periode daarvoor, weer gedeeltelijk via Lissabon in Amsterdam terecht. Erg succesvol was dat niet; veel suikerbakkers sloten hun nering. Aan het begin van de achttiende eeuw waren er nog dertig in bedrijf.

### *'Is het effect van slavernij op de vroegmoderne economie wel te meten en zo ja, wat moet dan aan slavenarbeid en wat aan vrije arbeid worden toegerekend?'*

De WIC begon in 1674, na haar doorstart, wederom slavenhandel te bedrijven. Dat deed zij tot in de jaren 1730, waarna voornamelijk Zeeuwse particulieren deze handel van haar overnamen. Een aanzienlijk deel van de door de Compagnie in Afrika gekochte slaven werd via Curaçao en Sint Eustatius verkocht aan handelaren en planters uit niet-Nederlandse koloniën in de Caraïben. Vanwege het ontbreken van betrouwbare economische gegevens in de vroegmoderne tijd is het onmogelijk om nauwkeurig te bepalen wat de impact is geweest op de economie van Nederland. Groot was die evenwel niet, de WIC leed vrijwel permanent verlies en trok zich terug uit de slavenhandel. Individuele slavenhandelaren en de suikerbakkers hebben direct en indirect profijt van slavernij gehad. Vaak echter vormden hun slavernijgerelateerde activiteiten slechts een klein onderdeel van hun totale omzet. Zo haalde het bekende Amsterdamse handelshuis Van Eeghen omstreeks 1700 een deel van zijn inkomsten uit de suikerraffinaderij 'De Blauwe Engel', maar de kernactiviteit van de onderneming was de handel in textiel. ▶

**De suikerbakker. Gravure van Jan Luyken uit *Het Menselyk Bedryf* (Amsterdam 1694). Rijksmuseum, Amsterdam.**

Kaart van de kolonie Suriname met plantages. De kaart is gebaseerd op opmetingen van ingenieur Alexander de Lavaux tussen 1732 en 1734 en werd in 1758 in Amsterdam gedrukt. Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

### Plantagekoloniën in de West

Naast de verkoop van slaven aan niet-Nederlandse koloniën leverde de WIC, en later particulieren, die ook aan de zich ontwikkelende Nederlandse plantagekoloniën in Guyana. Suriname was daarvan de belangrijkste. Na de verovering van Suriname op de Engelsen in 1667 leidde de kolonie een krommervol bestaan. Veel Engelse planters vertrokken met hun slaven naar Barbados, waardoor de bevolking en de suikerproductie krompen. De opbouw van de kolonie begon pas goed nadat Suriname in 1682 in handen kwam van een consortium dat bestond uit de WIC, de stad Amsterdam en de familie Van Aerssen van Sommelsdijck.

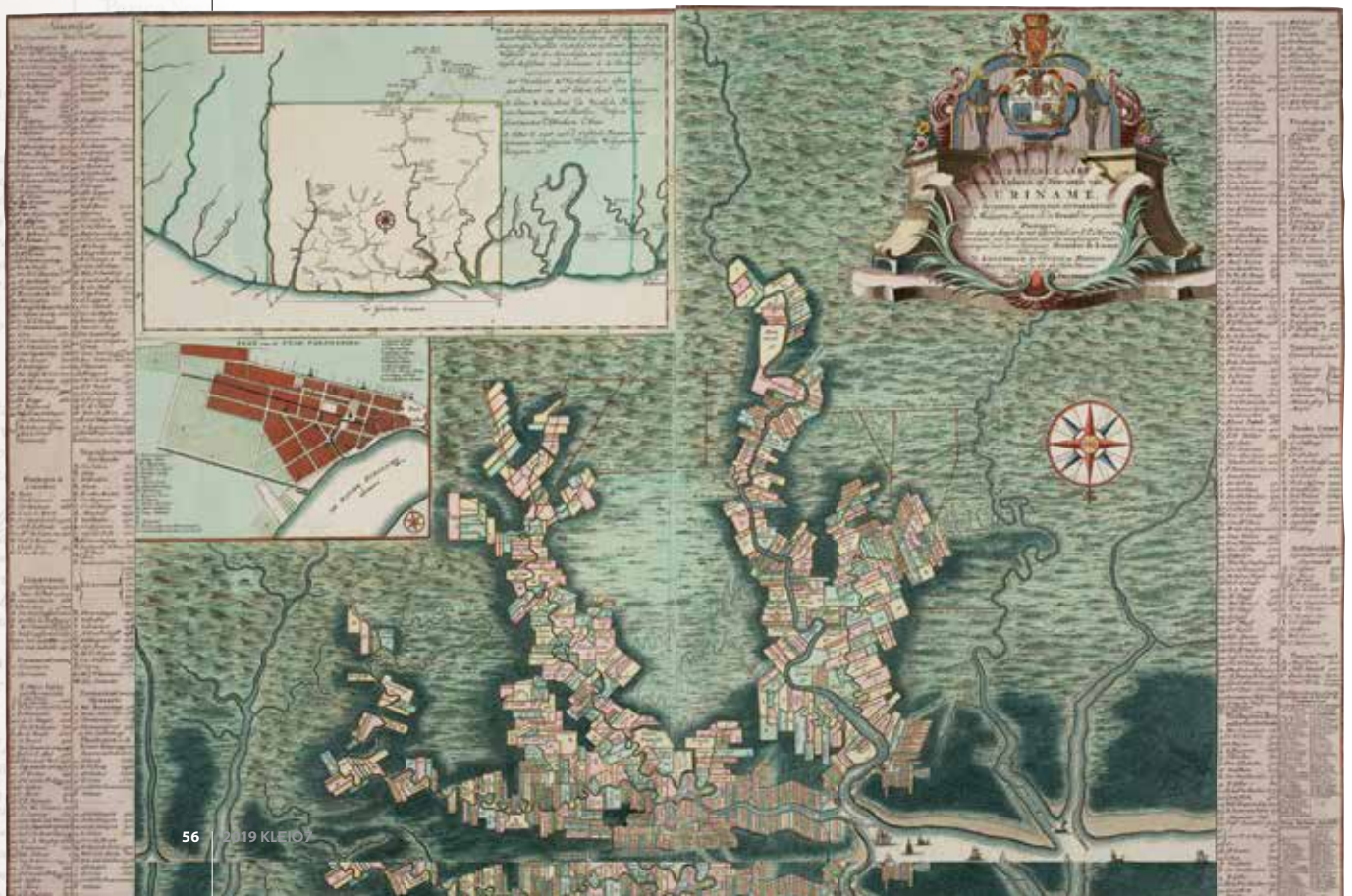
Vanaf 1700 nam de productie en export van ruwe suiker gestaag toe, tot die in 1720 een omvang van circa twintig miljoen pond had bereikt. Daarna fluctueerde de export tussen de vijftien en twintig miljoen pond per jaar. Omstreeks 1720 begon de kolonie ook koffie te produceren. Aanvankelijk ging het om kleine hoeveelheden en een trage groei; omstreeks het midden van de achttiende eeuw bedroeg de koffie-export circa vier miljoen pond per jaar. De naast Suriname gelegen Nederlandse plantagekoloniën Essequibo, Berbice en Demerara produceerden eveneens ruwe suiker en koffie, maar door hun beperkte omvang in aanzienlijk kleinere hoeveelheden. De toenemende vraag naar plantageproducten in Europa stimuleerde ook de verwerkingsindustrie in Nederland. Aan het begin van de achttiende eeuw was, zo bleek, het aantal suikerbakkers in Amsterdam gekrompen tot circa dertig, in de rest van het land was het aantal suikerraffinadeurs op

één hand te tellen. In het midden van de achttiende eeuw herbergde Nederland ongeveer 165 suikerraffinaderijen. Dat leverde werk en inkomen op. Een aanzienlijk deel van de in Nederland verwerkte ruwe suiker kwam echter niet uit Nederlandse koloniën, maar via Curaçao, Sint Eustatius en Franse havens uit Engelse en Franse gebieden.

Hoe groot de economische impact van aan slavernij gerelateerde activiteiten voor Nederland is geweest, is tot aan het midden van de achttiende eeuw niet nauwkeurig te berekenen, de beschikbare gegevens zijn daarvoor te beperkt. Toch is er wel iets over te zeggen. De waarde van de koloniale import uit het West-Indische gebied, inclusief die uit niet-Nederlandse koloniën, was in 1750 ongeveer 5,6 miljoen gulden, het nationale inkomen bedroeg in dat jaar naar schatting 300 miljoen gulden. De import, inclusief de vervoerskosten, was in 1750 minder dan twee procent van de omvang van de Nederlandse economie. Maar de 'gouden' jaren voor de op slavernij gebaseerde activiteiten moesten nog komen.

### Investeringsgolf

Na 1750 raakt de plantageproductie in het Caraïbisch gebied in een stroomversnelling dankzij de toenemende vraag naar suiker en koffie in Europa. Dat leidde tot een golf van investeringen in Franse en Nederlandse koloniën. In Nederland waren deze investeerders vooral afkomstig uit Amsterdam. Een aantal vermogende inwoners rook plotseling kansen om meer rendement te maken dan de lage rente van de staatsleningen, waarin zij traditioneel hun geld



staken. Er waren destijds maar weinig mogelijkheden om vermogen te laten renderen.

Een aantal bekende Amsterdamse handelshuizen nam het initiatief en zette fondsen op, waarin spaarders een bedrag belegden. Vervolgens stuurden de fondsbeheerders agenten naar West-Indië om hypotheeken te verkopen. Veel planters konden het aanbod van meer geld niet weerstaan en namen flinke hypotheeken. Dat was ook mogelijk, want door de gestegen koffieprijzen werd de waarde van de onderpanden, de plantages, steeds hoger getaxeerd. In korte tijd hadden de beleggingsfondsen rond de zestig miljoen gulden weggezet, overigens niet alleen in de Nederlandse, maar ook in de Engelse en Deense plantagekoloniën. Die financiële impuls maakte het mogelijk om de bestaande plantages uit te breiden, nieuwe plantages aan te leggen en vooral om steeds meer slaven te kopen.

Voor Nederland had deze investeringsgolf twee effecten: het aantal in Nederlandse havens uitgerede slavenschepen nam aanzienlijk toe en ook de invoer en verwerking van suiker en koffie groeiden. Tussen 1725 en 1750 vervoerden Nederlandse schepen per jaar gemiddeld ruim 3.200 slaven, terwijl dat aantal tussen 1750 en 1775 steeg tot 5.100. Met een gemiddelde van 300 slaven per schip kwam dat neer op zes extra slavenschepen per jaar. Ter vergelijking: het aantal Nederlandse schepen dat tussen 1670 en 1793 gemiddeld per jaar door de Sont voer bedroeg 750!

De goederenhandel reageerde trager op de investeringsgolf dan de slavenhandel. Het duurde enige tijd voordat de nieuwe aanplant van suikerriet en koffiestruiken vrucht begon te dragen en de nieuwe slaven waren ingewerkt. De waarde van de exporten uit Suriname bedroeg tussen 1740 en 1750 gemiddeld vijf miljoen en tussen 1750 en 1789 ruim acht miljoen gulden per jaar. Toch was de groei van de export uit Nederlands West-Indië te klein om aan de snel stijgende vraag naar deze luxe consumptiegoederen te voldoen, niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa. Vandaar dat suikerraffinadeurs en koffiehandelaars suiker en koffie importeerden uit buitenlandse koloniën, met name via Bordeaux uit Frans West-Indië. Een deel van deze plantageproducten werd na verwerking overigens weer geëxporteerd naar Noord-Duitsland en Scandinavië. Vooral de invoer van koffie uit Frans West-Indië groeide spectaculair: van ongeveer 5,5 miljoen pond in 1750 tot bijna 30 miljoen pond in 1780!

### Vijf procent

In 1770 bedroeg de bijdrage van alle economische activiteiten, die op de een of andere manier met de slavernij in de Nederlandse en in de vreemde koloniën verbonden waren, ongeveer vijf procent van het binnenlandse bruto product (bbp). De

bijdrage over de gehele periode van de koloniale slavernij tussen 1630 (verovering Brazilië) en 1863 (afschaffing slavernij in West-Indië) is nooit precies berekend, maar moet veel kleiner zijn geweest dan de vijf procent uit het topjaar 1770. Overigens moeten we zelfs in de topjaren het economisch belang van de slavenhandel en slavernij op de omvang van de Nederlandse economie niet overschatten. In de genoemde vijf procent zijn namelijk ook de diensten begrepen die te maken hadden met de bevoorrading van de plantages en het transport, de opslag, de verwerking en de verkoop in Nederland. Die werkzaamheden werden niet door slaven uitgevoerd. Bovendien maakten

## ***‘De bijdrage over de gehele periode van de koloniale slavernij tussen 1630 en 1863 is nooit precies berekend, maar moet veel kleiner zijn geweest dan de vijf procent uit het topjaar 1770’***

binnenlandse economische activiteiten zoals de landbouw, veeteelt, vervoer en handel in het derde kwart van de achttiende eeuw maar liefst twee derde van het Nederlandse bbp uit. Dat was veel meer dan de bijdrage van de handel met andere continenten, inclusief de slavenhandel en de handel in en de verwerking van producten, die waren vervaardigd met slavenarbeid. Het is dan ook bizar om – zoals de onderzoekers van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) bij de presentatie van hun onderzoek deden – die vijf procent te vergelijken met de ongeveer even grote bijdrage van Schiphol of de Rotterdamse haven aan het huidige bbp van Nederland. Luchten scheepvaart hebben een aanjaagfunctie in de economie, terwijl de consumptie en verwerking van koffie en suiker nauwelijks tot vernieuwingen hebben geleid, hoogstens tot meer tandbederf. De handel met en de investeringen in West-Indië konden zich niet onttrekken aan de economische malaise, waarin Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw terecht was gekomen. Al die hypotheeken veroorzaakten bijna evenveel faillissementen. Dankzij het extra geld hadden de zwaar gehypothekeerde plantages weliswaar meer suiker en koffie geproduceerd, maar het daaruit verkregen inkomen bleek niet genoeg om alle kosten te dekken, omdat de verkoopprijs van koffie daalde. Die daling werd veroorzaakt door het feit dat naast de Nederlandse plantagekoloniën ook de Franse Antillen hun productie sterk hadden vergroot. Op de Nederlandse markt werden de suiker en koffie uit de eigen koloniën nu eenmaal niet met hoge importtarieven beschermd tegen buitenlandse concurrentie zoals in Engeland en Frankrijk. De prijsdaling zorgde ervoor dat de plantages veel minder opleverden dan bij het afsluiten van de hypotheek was geschat. ▶

Plantagen in de vierde eeuw van de Coloniën

**Groep slaven die in Suriname werd aangevoerd en voor de verkoop aan planters naar de slavenmarkt werd gedreven. Gravure van William Blake uit J.G. Stedman, *Reize naar Surinamen* (Amsterdam 1800). Universiteitsbibliotheek Amsterdam.**

Daardoor konden de planters hun hypotheekschuld nauwelijks aflossen en waren ze soms zelfs niet in staat de jaarlijkse rente te betalen. En de beleggers, die hebben slechts een deel van hun geïnvesteerde geld teruggekregen. Tot overmaat van ramp bleef Nederland niet neutraal tijdens de Vierde Engelse oorlog (1780-1784). Talloze Nederlandse koopvaarders en slavenscheepen werden door de Engelsen in beslag genomen. Na afloop kwam de goederenhandel weer enigszins op gang, maar de Nederlandse slavenhandel herstelde zich niet, ondanks het feit dat de belasting werd afgeschaft, die de slavenscheepen bij terugkeer in Nederland dienden te betalen. Het Nederlandse aandeel in de trans-Atlantische slavenhandel bedroeg gemiddeld iets meer dan vijf procent, maar tussen 1780 en 1800 was dat niet meer dan 0,01 procent.

### Verhit debat

De interesse van activisten en wetenschappers in de slavenhandel en de slavernij is bijna zo oud als deze verschijnselen zelf, maar pas aan het einde van de achttiende eeuw werden ze onderdeel van een verhit publiek debat. De voorstanders zagen de slavenhandel en slavernij als nuttige instrumenten met een beschavende werking, die de slaven de mogelijkheid gaf te ontsnappen uit het chaotische Afrika, waar ze toch maar ter dood zouden worden gebracht. De toenmalige activistische tegenstanders, ook wel abolitionisten genoemd, wezen daarentegen op de vele misstanden tijdens het vervoer, de harde straffen op de plantages en de schade, die de voortdurende doorverkoop van slaven toebreacht aan hun familie- en gezinsbanden.



de afschaffing van de slavenhandel en koloniale slavernij.

Toch is er onlangs weer een poging geweest het belang van slavenhandel en slavernij voor Nederland groter te maken dan wetenschappelijk verantwoord is. Hiervoor is er al op gewezen dat in het topjaar 1770 alle economische activiteiten, die samenhangen met slavernij, vijf procent van het bbp uitmaakten. Dat bescheiden percentage – en dan nog in een topjaar – noemen de onderzoekers van het IISG met veel tromgeroffel en media-aandacht dé kurk van de toenmalige Nederlandse economie. Zelfs een kind kan zien dat zo'n laag percentage nooit dé kurk kan zijn. Dat zijn die andere 95 procent. Deze conclusie is duidelijk een activistische vertekening. Laten we daarom de opgeklopte bevindingen van de onderzoekers van het IISG op dezelfde activistische wijze eens omdraaien en beweren dat slavenhandel en slavernij niet voordelig, maar juist schadelijk voor Europa zijn geweest. Daarvoor gaan we uit van de denkbeeldige situatie waarin Europa de Nieuwe Wereld niet met slaven uit Afrika, maar in dezelfde omvang met eigen onderdanen zou hebben bevolkt. Dan waren er tussen 1500 en 1800 geen drie maar vijftien miljoen Europeanen naar de Nieuwe Wereld vervoerd. De Britse eilanden leverden de helft van de drie miljoen migranten en in ons hypothetische geval zouden dat er dan vijf keer zoveel zijn geweest. Die exodus had de lonen in Engeland en heel West-Europa sterk doen stijgen en daarmee was de druk toegenomen om een deel van de productie te mechaniseren. Door Afrikanen naar de Nieuwe Wereld te halen, hebben de meest geavanceerde delen van Europa de industriële revolutie en daarmee hun economische groei vertraagd en zichzelf schade berokkend. Slavenhandel en slavernij, onze voorouders hadden er uit menselijk én economisch opzicht nooit aan moeten beginnen. Dan hadden ze zonder al die koffie en suiker zelfs een gezonder leven gehad. ■

## ***‘Vandaag de dag gebruiken activisten de geschiedenis van slavenhandel en slavernij om de onmenselijke gevolgen van het kapitalisme te onderstrepen’***

Vandaag de dag gebruiken activisten de geschiedenis van slavenhandel en slavernij om de onmenselijke gevolgen van het kapitalisme te onderstrepen en als verklaring voor het feit dat Nederlanders uit Suriname en de Antillen vanwege de slavernij in onze maatschappij minder succesvol zouden zijn dan gemiddeld. De wetenschap moet daarvoor de argumenten leveren, evenals voor de stelling dat de rijkdom van het Westen en de armoede in Afrika het gevolg zijn van slavenhandel en slavernij. Helaas werkt de wetenschap niet altijd mee. Zo toont onderzoek aan dat het Westen zijn rijkdom voornamelijk te danken heeft aan interne factoren zoals onderwijs, familiekapitalen, veiligheid en goede (water-)wegen, en dat Afrika pas echt achterop is geraakt ten tijde van het kolonialisme, dus na

# Lespakket bij tv-serie *In Europa*

Het zal u niet ontgaan zijn dat onlangs het vervolg op het vuistdikke boek van Geert Maks *In Europa* is verschenen. Dit nieuwe boek, met de titel *Grote verwachtingen*, behandelt de geschiedenis van Europa na de euforie van de val van de Muur.

Tegelijk met de reizen die Mak door Europa maakte, ontwikkelde de VPRO een nieuwe televisieserie: *In Europa, de geschiedenis op heterdaad betrapt*. Op basis van de serie is ook een lespakket ontwikkeld voor de bovenbouw van vmbo-t, havo en vwo. De voorgaande reeks van *In Europa* bleek door zo veel docenten gebruikt te worden dat het nu tijd werd voor een uitgebreid online lespakket, waarin leerlingen niet alleen leren over hun recente geschiedenis, maar ook een eigen korte documentaire gaan maken. Het pakket is zeer compleet, met starterclips van de serie, uitgebreid inhoudelijk lesmateriaal, teksten, kaarten, interactieve tijdbalken, *assessment sheets* en tutorials waarin de leerlingen alles leren over historische research, interviews, filmen en monteren.

Het pakket is opgebouwd uit een historisch deel en een breed maatschappelijk deel. *In Europa*, de titel zegt het al, vraagt om een Europese blik. Nederlandse scholen werken daarom samen met een Europese partnerschool. De VPRO helpt scholen een match op hun kennisniveau te vinden en geeft adviezen voor de samenwerking. De leerlingen zien elkaars korte films en leren zo hoe de recente geschiedenis in de diverse landen heel verschillend ervaren wordt.

Een voorbeeld. Een van de lespakketten gaat over migratie. Europa worstelt al jaren met het migratievraagstuk. In de afgelopen twintig jaar hebben we gezien dat Europa een vesting is geworden, dat mensen sterven

in een poging om binnen te komen en dat medewerkers van ngo's gevangen worden gezet in een poging om migranten te redden van verdrinking. Maar migratie is een probleem van alle tijden. Vanaf 1945, na een golf van onafhankelijkheid, zijn bijvoorbeeld veel burgers uit voormalige kolonies naar Europa getrokken, zoals Indiërs naar Groot-Brittannië, Algerijnen naar Frankrijk, Congolezen naar België en Surinamers naar Nederland. En na de Hongaarse Opstand en de daaropvolgende bezetting in 1956 door de Sovjet-Unie verlieten meer dan 200.000 Hongaren het land en staken de grenzen over naar Oostenrijk en Joegoslavië.

De startclip over migratie toont verschillende perspectieven van verschillende betrokkenen in de meest recente geschiedenis. In de documentaire die de leerlingen zelf gaan maken, zullen

ze een beleidsmaker toespreken en een manier voorstellen om met migratie om te gaan. In het onderzoek en het maken van de documentaire zullen de leerlingen actuele zaken koppelen aan een bredere (historische) context. Ze ervaren dat ze een bijdrage kunnen leveren aan het publieke debat.

De eerste twee lespakketten worden vanaf 1 december door een pilotgroep van vijftig scholen gebruikt. In september 2020 volgen nog eens drie thema's en zijn er dus vijf lespakketten beschikbaar. De tv-serie start zondag 22 december, 21.05 uur op NPO 2. *Grote verwachtingen* van Geert Mak ligt in de boekwinkel. ■

Meer informatie over lespakket en serie: [vpro.nl/ineuropa](http://vpro.nl/ineuropa).

Geert Mak met een pop die Poetin voorstelt, uit een Russisch satirisch tv-programma. Foto: Keke Keukelaar/VPRO.



# Herijken van de canon

## Een kans op een meer niet-Randstedelijke invulling

De canon van de Nederlandse geschiedenis is er voor alle Nederlanders. Toch komt bijna de helft van de bevolking en ook ongeveer de helft van de oppervlakte van Nederland nauwelijks of niet ter sprake. Een herijkte canon kan daar verandering in aanbrengen.

Leo Salemink is historicus.

Jaren geleden (2006) kwam er de canon van de Nederlandse geschiedenis. De discussies uit die tijd waren heftig en soms ook diepgravend.<sup>1</sup> Maar de canon kwam er en er kwam zelfs een fraaie presentatie van de canon in het Openluchtmuseum Arnhem. Heel wat scholieren, maar zeker ook volwassenen gingen en gaan er op bezoek.

En nu is het tijd voor de herijking van de canon, onder leiding van hoogleraar James Kennedy. Het heeft weinig zin oude discussies weer op te rakelen, maar opnieuw eens kritisch naar de canon kijken kan geen kwaad. In dit verband is het bijvoorbeeld opvallend hoezeer onze Vlaamse vakbroeders de canon principieel en beargumenteerd afwijzen.<sup>2</sup> Hun argumenten kunnen ook bij de herijking wellicht zinvolle stof tot nadenken geven. Verder zijn er al de nodige uitingen over herijking in de pers verschenen: de ‘zwarte bladzijdes’ uit onze geschiedenis moeten sterker naar voren komen en dan met name het slavernijverhaal, de ‘gouden eeuw’ zou ook weleens op meer neutrale wijze gepresenteerd mogen worden, er moeten meer lijntjes komen met de wereldgeschiedenis en zo zijn er nog wat meer voorstellen.

### Onevenwichtige nadruk

Mijn bijdrage in deze herijkingsdiscussie gaat een andere richting uit. Ik heb er ook al eens eerder in *Kleio* over geschreven en het ook elders naar voren gebracht, maar het kan geen kwaad juist nu dit nog eens aan te scherpen.<sup>3</sup> De kern van mijn betoog: natuurlijk is het logisch dat veel vensters een Randstedelijke link hebben. Daar gebeurde heel veel op allerlei gebieden. Maar deze nadruk is onevenwichtig en soms zelfs stuitend. De canon heeft een zwaar Randstedelijk karakter, zowel in keuzes van vensters als ook in de uitwerking van die vijftig vensters. Juist een herijking van de canon biedt mogelijkheden hier iets aan te veranderen.

Jaren geleden was dit al eens naar voren gebracht door de hoogleraren Maria Grever en Dolly Verhoeven (en ook door nogal wat regionale historici en journalisten). Sommigen spraken over het ‘Hollandocentrisme’ van de canon. Misschien is dat nu, anno 2019, wel enigszins verklaarbaar vanuit de politieke sfeer in de jaren voor 2006:



opiniemakers en politici hadden het in een steeds hoger oplopende discussie over onze ‘nationale identiteit’ die onder druk zou staan en dus verdeigd moest worden. En als je dan gaat zoeken kom je snel bij ‘Holland’ en zijn bijzondere geschiedenis. Natuurlijk wel breder en kritischer dan ‘onze VOC-mentaliteit’ (premier Balkenende in 2006), maar toch, de hoofdlijnen leken duidelijk.

De basisschoolboekjes, die daarna tamelijk canondekkend werden, weerspiegelen deze ontwikkeling. Neem bijvoorbeeld de veel op basisscholen gebruikte methode *Wijzer door de Tijd*. Mooie boekjes, maar van de 48 kleine hoofdstukjes die gaan over Nederland vanaf 1600 is er niet één gerelateerd aan Zuid- of Oost-Nederland of het leven op het platteland; het blijft bij een half hoofdstukje over arme turfstekers in Drenthe. Dit is des te opmerkelijker omdat toen ongeveer vijftig procent van de bevolking op het platteland woonde en daar veelal als boer, dagloner of boerenknecht werkte. Veel moderne Nederlanders hebben hun ‘roots’ in deze eeuwenoude boerencultuur. Opvallend is wel dat na het verschijnen van de nationale canon een ware stortvloed van regionale canons is ontstaan. Niet alleen een Friese en Limburgse canon, maar ook allerlei lokale varianten. Ik kan het niet anders zien dan als een (gezonde) reactie op het Randstedelijke karakter van de nationale canon. ‘Elk nadeel heb z’n voordeel’ zou Cruijff zeggen.

Laten we proberen de zaakjes wat meer inhoud te geven: hoe zit dat met die – in mijn visie – nogal

<sup>1</sup> Zie de bundel *Controverses rond de Canon* uit 2006.

<sup>2</sup> [www.vvlg.be/standpunt-vvlg-over-het-voorstel-tot-vlaamse-canon](http://www.vvlg.be/standpunt-vvlg-over-het-voorstel-tot-vlaamse-canon).

<sup>3</sup> ‘Voorbij de Randstad, een regionale blik levert ‘andere’ geschiedenis op’ in *Kleio* 3, 2015.

Randstedelijke canon? Laat ik puntsgewijs en wat 'kort door de bocht' enkele argumenten op een rijtje zetten, van meer algemeen naar concreet. Ook zal ik impliciet proberen wat voorstellen te doen voor nieuwe vensters of aanpassing van een bestaand venster.

### Geen boeren

De canon wilde in 2006 uitdrukkelijk 'een canon voor alle Nederlanders zijn'. Maar in de canon lijken boeren en boerinnen – sterk vertegenwoordigd in Oost- en Zuid-Nederland – bijna niet voor te komen. Ook al is in 1800 nog 45 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw en in 1900 nog 35 procent, in de vensters komen ze niet of nauwelijks aan bod. Het lijkt alsof er een soort anachronistisch frame over het verleden wordt gelegd in de trant van: nu is minder dan vijf procent boer, dus we leggen daar in een terugblik op ons nationaal verleden maar niet te veel nadruk op. Een typering van de half-feodale verhoudingen in bijvoorbeeld Gelderland en Overijssel – zo belangrijk voor al die kleine boeren – ontbreekt.

De ingrijpende mechanisatie en industrialisering van de landbouw na de Tweede Wereldoorlog onder leiding van Sicco Mansholt komt ook niet ter sprake. Deze ontwikkeling heeft niet alleen de landbouwsector totaal veranderd, maar heeft ook enorme gevolgen gehad voor de inrichting van het platteland, het omgaan met de schaarse natuur, het dierenwelzijn, enzovoort. Een venster *Mansholt* lijkt me in dit verband niet overbodig. Aan deze kleurrijke figuur valt heel wat op te hangen, zelfs een groeiend ecologisch bewustzijn, en de klimaatdiscussie.

Dan de zogenaamde 'Gouden eeuw'. In de media is er al veel over gesproken in verband met de slavernijdiscussie. Maar ook met een niet-Randstedelijke blik is de beschrijving van deze eeuw in de huidige canon – verspreid over meerdere vensters – bijna stuitend. Terwijl Holland floreerde, was dat in Zuid- en Oost-Nederland wel anders. Daar heerste lange tijd een constante burgeroorlog tussen staatse en Spaanse troepen die nog het best te vergelijken is met de huidige situatie in Syrië en Irak. Terreur, vluchtelingen, het platbranden van boerderijen, opgelegde oorlogsbelastingen, verkrachtingen, moordpartijen, het was jarenlang schering en inslag. Volgens bronnen uit die tijd was het platteland regelmatig onleefbaar. Rond het rampjaar 1672 is het beeld niet veel anders: Holland weet met moeite een bezetting te voorkomen, maar met name Gelderland en Overijssel krijgen de volle laag. Zoals Enny de Bruijn in haar sterk niet-Randstedelijke boek *De Hoeve en het Hart* (2019) schrijft: 'Er is een andere Republiek geweest in de schaduw van die bekende Hollandse republiek uit onze geschiedenisboekjes.'

De zuidelijke 'Generaliteitslanden' Brabant en Limburg komen ook niet of nauwelijks aan bod in de canon. Hoogleraar Maria Grever en anderen wezen er al eens op. Niet alleen verdwijnt ook hier de kleine boer uit de geschiedenis, maar ook niet-agrarische aspecten lijken te verdwijnen vanuit de Randstedelijke focus: de Limburgse mijnen, de opkomst en invloed van Philips. In directe relatie hiermee valt ook op hoezeer de katholieken (toch bepaald geen kleine bevolkingsgroep) een beetje onder het tapijt van een nationale canon zijn verdwenen. Een protestants-liberale toon overheerst. Een typering van ruim twee eeuwen katholieke achterstelling sinds de opstand tegen Spanje (met schuurkerken als mogelijk icoon) en de stormachtige katholieke emancipatie vanaf 1853 ontbreken.

De verzuiling – een toch wel zeer kenmerkend aspect van onze moderne geschiedenis – ontbreekt als venster. Opmerkelijk! Alleen in het venster *Veelkleurig Nederland* komt het halfslachtig om de hoek kijken. Juist in het kader van een venster gebaseerd op de verzuiling zouden katholieken aan bod kunnen komen, naast protestanten en socialisten. Het lijkt me dat zo'n venster te verkiezen is boven 'buitenhuizen in de zeventiende en achttiende eeuw'. Dat nieuwe venster is zeker ook voor basisschoolleerlingen concreet te maken en op allerlei manieren te actualiseren. ►

Linkerpagina: Slag bij Terborg in de Achterhoek op 31 maart 1584. Ets van Frans Hogenberg. Collectie Boijmans van Beuningen. Onder: Sicco Mansholt, de minister die na de oorlog de landbouw moderniseerde, 1962. Foto: AFP/ANP.



### Crisis ook in Twente

Ook bij de uitwerking van de huidige vensters valt op hoe weinig geschiedenis er blijkbaar is buiten de Randstad. Een paar voorbeelden. Bij het venster van de crisisjaren lezen we niets over de desastreuze gevolgen van de crisis voor het platteland en ook niets over de werkloosheid in de Twentse textielsteden. De ingrijpende landbouwcrisis van eind negentiende eeuw is natuurlijk al helemaal niet de moeite waard, terwijl die voor zoveel kleine boeren in Oost- en Zuid-Nederland nogal ingrijpende gevolgen had, ook positieve trouwens. Bij de patriotten noemt men wel het beroemde *Aan het volk van Nederland*, maar Joan Derk van der Capellen tot den Pol blijft onbesproken. Deze Oost-Nederlandse edelman begon zijn politieke loopbaan met het zich inzetten voor de boeren in Overijssel tegen de feodale heren. In bijna elk schoolboekje komt hij voor, maar niet in de canon.

Dan Aletta Jacobs. Natuurlijk hoort ze in de canon thuis, maar waarom in de bijbehorende tekst geen enkel woord over het zware leven van al die dagloonsters en boerinnen op het platteland. Er is echt wel het nodige over geschreven. Ook daar kwam – later dan in de steden – een voorzichtige, maar wel breedgedragen emancipatie op gang via de boerinnenbonden.

Bij de Tweede Wereldoorlog zijn het weer voorbeelden uit de Randstad die overheersen, terwijl toch ook bijvoorbeeld het drama van Putten, het bombardement van Nijmegen (met onder meer de totale verwoesting van een kleuterschool waar 24 kinderen verbleven) genoemd zouden kunnen worden. Natuurlijk zijn ook talloze andere voorbeelden mogelijk.

De strijd tegen het water is terecht een belangrijke lijn in de canon. De ramp van 1953 komt uiteraard aan bod. Maar je leest niets over de desastreuze overstromingen en constante strijd daartegen in de rest van Nederland, in de eeuwen daarvoor. Ik doel hier bijvoorbeeld op de talloze rampen in de Betuwe en Liemers en bijvoorbeeld de overstroming van de Maas in 1643. Pas de overstromingen van 1995 lijken de canonmakers de ogen geopend te hebben voor overstromingen en dijken in de rest van Nederland.

Kortom, als we de bij de canondiscussie veel gebruikte metafoor van ‘Huis van Nederland’ als uitgangspunt nemen, dan valt op dat de woonkamer groot en riant is uitgevallen, enkele andere kamers wat eenzijdig zijn ingericht en sommige kamers zelfs op slot zijn. De herijking van de canon biedt mogelijkheden daar verandering in aan te brengen. Een paar nieuwe vensters lijken me wenselijk en zeker ook de aanpassing van de teksten bij sommige gehandhaafde vensters. ■



### Verdedigingswerken

Ter aanvulling op dit artikel: onlangs verscheen bij Uitgeverij Matrijds de *Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland. Overijssel en Gelderland*. In deze reeks verscheen eerder een atlas over Groningen, Friesland en Drenthe. Dit naslagwerk van historische verdedigingswerken beschrijft de ontwikkeling van de verschillende verdedigingswerken en laat zien welke elementen nu nog terug te vinden zijn in het landschap. Tot 31 december 2019 voor € 39,95.

Deze boeren zijn blij met regen na een lange periode van droogte, 6 september 1949.  
Foto: Anefo/Nationaal Archief.



# Vrijheid in de marge

## Vrije mensen in Suriname

Verdronken land, Koeiknie of Frimangron waren de namen van een stuk land tussen Paramaribo en de eerste plantages. Het was het terrein van de gemanumitteerden, een plek waar een eigen geschiedenis werd gemaakt. Een plek die ook het bestuur goed uitkwam: opgeruimd staat netjes. Karwan Fatah-Black schreef hier *Eigendomsstrijd* over. Dit is een fragment uit dat boek.

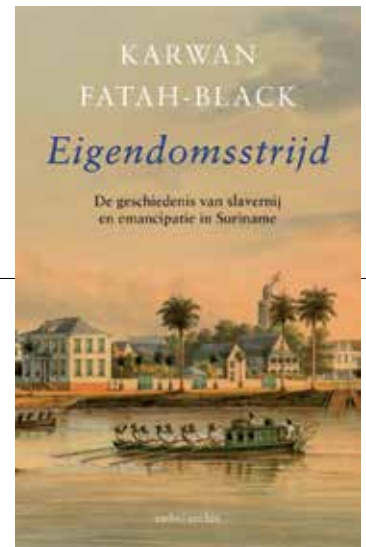
Omdat eigenlijk niemand er wilde wonen, bleef het stukje land tussen de stad en de eerste plantages lange tijd ongebruikt. Tussen de Drambrandersgracht en het slootje met de toepasselijke naam Limesgracht lag een weiland waar weinig mee gebeurde. Het heette in de volksmond Koeiknie, net als de velden aan de westkant van de stad. Het was er zo drassig dat de koeien er tot hun knieën in de modder wegzakten. Later zou het de naam Frimangron krijgen, vrij vertaald 'land van de vrije mensen'. De achttiende-eeuwse kaartenmakers waren het er niet over eens of het wijkje Frimangron eigenlijk wel bij de stad hoorde. Soms werd de Pontenwerfstraat die dwars door de wijk liep wel ingetekend, keurig met afgemeten percelen, maar even vaak viel het buiten het rood gearceerde deel waarmee op de kaarten het verstedelijkte gebied werd aangegeven.

Toch woonden er mensen. De bewoners waren een bijzondere groep die eigenlijk geen plek had in een samenleving die werd bepaald door slavernij en opgezet was voor de export van plantageproducten. Het Suriname van het midden van de achttiende eeuw was verdeeld tussen vijftigduizend zwarte slaven en tweeduizend witte eigenaren. De inwoners van de Pontenwerfstraat en de rest van Frimangron waren vaak slaven geweest, maar tijdens hun leven vrij geworden. In een samenleving die draaide op het werk van slaafgemaakte Afrikanen en werd voortgedreven door een witte elite



### Fragment

Dit is een deel van *Eigendomsstrijd* van Karwan Fatah-Black. Het boek verscheen in 2018 bij uitgeverij Ambo-Anthos. Het beschrijft de geschiedenis van slavernij en emancipatie in Suriname.



stonden mensen van Afrikaanse afkomst die geen slaven waren buiten de orde. Ze waren vaak arm, maar vrij.

In stilte verrees er in de marges van de stad en de samenleving een vrije gemeenschap van voormalige slaven en hun nakomelingen. Lang bleef hun bestaan onopgemerkt, maar terwijl meester en slaaf op de plantages een strijd op leven en dood voerden, stapten de vrije Afro-Surinamers in de negentiende eeuw uit de coulissen van de geschiedenis. Door de druppelgewijze vrijlating van enkele slaven bleef de omvang van de vrije groep in Suriname lange tijd beperkt. Het slavernijsysteem van Suriname was hard en de kans op vrijlating was klein. Na honderd jaar slavernij bestond de vrije niet-witte bevolking in Suriname in de jaren 1760 uit niet meer dan driehonderd mensen. Deze ontwikkeling kwam echter ongemerkt in een stroomversnelling.

### Rechte lijnen

Weer honderd jaar later, bij de afschaffing van de slavernij in 1863, bestond de vrije niet-witte bevolking uit 15.000 mensen. Er werden dat jaar bij de algehele afschaffing van de slavernij 34.000 mensen vrijgelaten. Terwijl in de negentiende eeuw het aantal slaafgemaakten verder bleef afnemen, groeide de vrije niet-witte gemeenschap gestaag verder. Vrijlating voorafgaand aan de afschaffing had, in de woorden van historica Ellen Neslo, het slavernijsysteem al voor 1863 uitgehouden. Door onderlinge samenwerking bewerkstelligde deze ontluikende gemeenschap de vrijlating van vele van hun lotgenoten. ▶

De moeders van de eerste 'vrijen'. Afbelding uit *Eigendomsstrijd*.

De meeste vrijen zouden in de stadswijken E en F (Frimangron) komen te wonen, waar ze een eigen gemeenschap vormden. Op initiatief van gouverneur Jan Nepveu werd eerst in 1769 wijk E aangelegd en kwam daar in 1772 wijk F bij. De nieuwe wijken waren voor de gemanumitteerden een vrijmansland waar ze hun eigen leven konden opbouwen en voor een opgeruimde bestuurder als Nepveu was het een mooie oplossing om de vrijen beheersbaar en buiten het stadscentrum te houden. Meer nog dan wijk E lag Frimangron echt buiten het centrum en werd het wijkje bijna uitsluitend bewoond door vrijgemaakten en hun nakomelingen. De lege ruimte tussen stad en plantage was voor Nepveu een ideale plek om de mensen kwijt te kunnen met wie hij zich eigenlijk geen raad wist. Nepveu was een kind van de Verlichting. Hij wilde als gouverneur graag rechte lijnen trekken, overzichtelijke plannen maken en buitengrenzen afbakenen. Binnenshuis maakte hij alles op orde, daarbuiten heerste chaos en duisternis. Een moeilijk definieerbare groep – ze waren wel zwart maar geen slaven – kreeg van Nepveu dezelfde bestemming als de rommelige scheepswerf waar kleine vaartuigen werden gemaakt en gerepareerd: buiten de stad op ongebruikte grond.

### Een vrije gemeenschap

Vanwege het lawaaierige getimmer en het teren en branden van de rompen van schepen en bootjes was de pontenwerf in de achttiende eeuw naar het stukje grond buiten de stad verplaatst. Er liep al wel een weggetje door het modderige weiland van de werf landinwaarts naar de 'landsgrond'. Die landsgrond was een plantage waar het koloniale bestuur wat voedsel liet verbouwen, maar over het weggetje ernaartoe

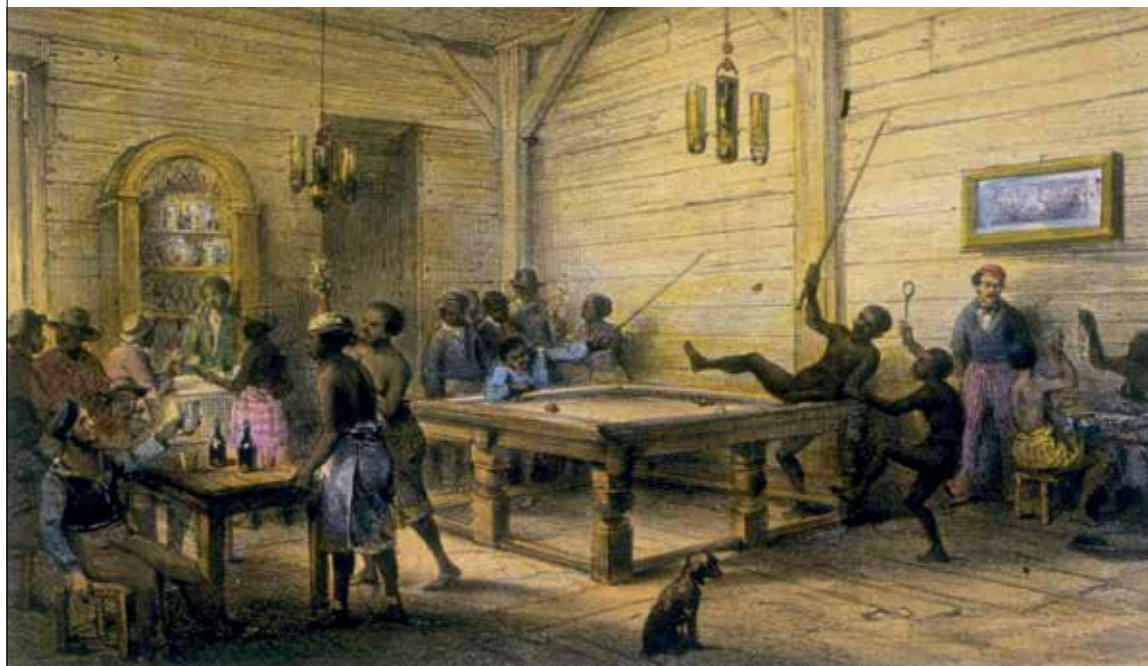
zal zelden iemand hebben gelopen, zeker niet in de regentijd. Komend vanaf de werf was er in de droge tijd maar weinig bescherming tegen de brandende zon. In de regentijd veranderde het stof in modder. Een oude kaart noemt het stuk langs de rivier geen Koeiknie, maar 'verdronken land'.

Wie na 1772 een stukje land kreeg in de Pontenwerfstraat bouwde er een huisje en plantte er schaduwrijke bomen. Niemand bekommerde zich om wat er op die grondjes gebeurde. Doorgaand verkeer hoefde niet in de straat te zijn. Wie vanuit de stad naar de pontenwerf ging liep langs de rivier en door de Saramaccastraat – de verbingsstraat tussen het stadshart en de vrije gemeenschap. Naar de landsgrond kon je makkelijker door de daarvoor aangelegde verlengde Domineestraat. De enige reuring was te vinden bij het werfterrein. In de rust van het stedelijke grensgebied rond Paramaribo groeide in straten als de Pontenwerfstraat een vrije gemeenschap die aan het eind van de slavernij in 1863 de stad en de samenleving bleek te hebben overgenomen. Buiten de gewelddadige plantages was een volksklasse gegroeid. Zoals vaker in de geschiedenis kwam de maatschappelijke dynamiek vanuit de marge.

### De weg naar vrijheid

De stedelijke buitengrens van de Surinaamse slavensamenleving is zelden op het netvlies van historici. Hoe de eerste vrije mensen de weg naar vrijheid vonden heeft altijd minder aandacht dan de geschiedenis van de plantages en de heldhaftige opstanden. De opkomst van de vrije gemeenschap in de stad is voor velen dan ook een onbekend deel van de geschiedenis. Het is misschien onbelangrijk in de ogen van

Een biljartcafé in de Saramaccastraat in Suriname waar vrije zwarten zich vermaken. Ets van Pierre Jacques Benoit, 1831.





Portret van gouverneur Jan Nepveu. Gemaakt door Jacob Houbraken, 1770. Collectie Rijksmuseum.

de mainstream, maar het is cruciaal voor het begrijpen van de slavernij en de tijd na de afschaffing ervan.

Slavernij bestond in Suriname bij de gratie van geweld en de berusting van de slaafgemaakten in hun lot, die werd gevoed door een opgelegd geloof in de eigen minderwaardigheid. De dreiging van geweld en de diep ingeprente slavenmentaliteit waren echter niet genoeg om de slavernij in Suriname in stand te houden. Wereldwijd kenden alle slavernijssystemen ontsnappingsroutes. Het vrijlaten van bevoorrechte enkelingen gaf hoop aan degenen die nog in slavernij zaten. Door af en toe een enkeling vrij te laten wekten de eigenaars bij hun slaven het gevoel op dat er een hierna-maals na de slavernij mogelijk was. Maar dan alleen voor diegenen die loyaal waren en (tege-lijkertijd) uitblonken. De incidentele vrijlating bevorderde de stabiliteit van het slavernijstelsel, de hoop op vrijheid vergrootte de dienstbaarheid. Het verlichtte ook het bestaan van de eigenaren, slaven vrijlaten gaf hun het gevoel dat zij rechtvaardig heersten over hun slavenmacht.

### Verplichte wederdienst

De wetten die vrijlating regelden in Suriname grepen terug op de rechtsregels hierover uit het oude Rome. Het vrijlaten van een slaaf heette manumissie; naar de Latijnse woorden manu (hand) en missie (zenden). Iemand uit de hand wegzen-den of loslaten was geen definitieve handeling. De plechtige Surinaamse uitdrukking voor manumissie was 'het schenken van de onwaarderbare schat des vrijdoms'. Na die vrijlating hield de eigenaar een band met de mensen die zijn bezit waren geweest. De vrije moest respect betuigen aan de voormalige eigenaar en zelfs aan diens nakomelingen.

De manumissie werd gezien als een geschenk, en zoals alle geschenken verplichtte het de ontvanger tot een wederdienst. Respect voor de voormalige eigenaar was nog het minste wat er van een vrije verwacht werd. Net als in het oude Rome was een vrije verplicht om de voormalige eigenaar bij te staan als deze tot armoede zou vervallen. In Suriname was het een tijdlang zelfs bij wet vastgelegd dat de voormalige slaaf de voormalige eigenaar niet alleen moest helpen als deze in de problemen raakte, maar dat hij ook verplicht was om een deel van zijn nalatenschap aan de voormalige eigenaar af te staan. Ondanks deze regels die ervoor zorgden dat de vrije en de voormalige eigenaar een band hielden, ontstond er een onafhankelijke Afro-Surinaamse gemeenschap.

In Suriname, waar slavernij niet alleen op een juridische status duidde maar ook bepaald werd door het raciale onderscheid tussen wit en zwart, vormde de tussengroep een uitzondering. Het bestaan van vrije mensen die zwart waren ondergroef de idee dat wit heerste en zwart diende. Het banale onderscheid tussen zwart en wit was in al zijn eenvoud een sluitende rechtvaardiging voor het slavernijstelsel en was van levensbelang voor de plantagedirecteuren. Zij stonden dag in, dag uit tegenover een grote overmacht van slaafgemaakte Afrikanen. Als die overmacht niet geloofde dat zij minderwaardig was en dat zij niet het recht en de kracht bezat om het slavernijstelsel omver te werpen, dan was het snel afgelopen met de plantage-economie en de kolonie. Het regeren over een slavenmacht stelde de eigenaren keer op keer voor de vraag hoe ze een balans konden vinden tussen de zweep, geestelijke terreur en het vooruitzicht van beloning.

### Allesbepalend

Kijkend van onderaf, vanuit het perspectief van de slaafgemaakten en gemanumitteerden, krijgen we zicht op de gelaagde wereld die de trans-Atlantische slavernij voortbracht. Zelfs in deze gewelddadige wereld vonden sommige mensen wegen om te ontkomen aan slavernij. De mensen die vrijheid wisten te bereiken stroomden soms – vooral als ze de buitenechtelijke kinderen van eigenaren waren – door naar de koloniale elite, maar evenzogoed waren er velen die als ambachtsmensen, timmerlieden, klerken, naaisters, banketbaksters en vroedvrouwen hun bestaan verdienden.

Door in de marges van de plantage-economie hun eigen leven in te richten bepaalden zij op termijn ook hoe de wereld er na de afschaffing van de slavernij uit kwam te zien. In de stad had de vrije Afro-Surinaamse gemeenschap lang voor de officiële afschaffing vorm gekregen. De vrije gemeenschap werd allesbepalend in de jaren nadat de slavernij was afgeschaft. ■

# Een koffer vol verhalen

## *Het Nederlandse slavernijverleden uitgelegd in concrete verhalen*

Maria Karg geeft al vele jaren gastlessen over het Nederlandse slavernijverleden. Het verleden wordt door haar dichterbij gehaald. Dat doet ze onder andere door de geschiedenis van haar Surinaamse familie te verweven met de wereldwijde geschiedenis van slavernij. Ze reist veel en brengt met haar koffer met verhalen bezoeken aan scholen door het hele land.

**Maria Reinders-Karg** is antropoloog en directeur van Stichting Stil Verleden.

In mijn presentaties laat ik meestal een prent zien van Affie, een meisje van negen jaar. De afbeelding is gemaakt in 1859 door Adriaan Martini van Geffen. Die was werkzaam in het gerechtshof in Paramaribo. Daarbij laat ik ook altijd het slavenregister met haar naam en die van anderen zien. Bovenaan staat de eigenaar. Vier jaar later werden ze vrijgemaakt. In het tweede slavenregister dat ik laat zien, wordt als eerste de naam van mijn overgrootvader vermeld. Hij was slaveneigenaar. Daaronder staan de namen van de slavin, met wie hij later trouwde, en haar drie zonen. Hij kocht ze later alle vier vrij. Daarmee wordt het een verhaal met twee kanten, dat heel dicht bij mij staat. Het is goed om de leerlingen dit verhaal mee te geven. Wie ben je en wat is je identiteit? Oordeel niet te snel. Een (levens)verhaal is vaak niet zo eenvoudig als het lijkt.

### **Kritisch kijken**

Voordat ik bij Stichting Stil Verleden (SSV) kwam, werkte ik acht jaar voor het Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee), waar ik verantwoordelijk was voor educatie en presentatie. Na een subsidiestop in 2013 werd de Stichting Stil Verleden opgericht. SSV informeert een algemeen publiek over het Nederlandse aandeel in de

slavernij overal ter wereld, en wil mensen kritisch laten kijken naar de Nederlandse geschiedenis en de huidige samenleving. De missie van de Stichting Stil Verleden is het slavernijverleden vanuit verschillende invalshoeken onder de aandacht brengen van brede lagen van de samenleving. Dit gebeurt door middel van onderwijsprogramma's, lezingen en erfgoedwandelingen. Daarbij wordt aandacht besteed aan de slavernij in de voormalige koloniën en de handelsposten van de West-Indische Compagnie (WIC) en de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), de christenslaven (slavernij van Europeanen) en moderne vormen van slavernij.

De educatieve lessen van de SSV gaan over de rol van de WIC tijdens de trans-Atlantische slavernij. Die is bij Nederlanders het best bekend, mede omdat veel afstammelingen van die slaven nu in Nederland wonen. In de periode 1600-1863 werden in de gebieden van de WIC ongeveer 850.000 slaven naar de Amerika's verhandeld. Er waren destijds slavendepots op Curaçao en Sint Eustatius. In Suriname en Curaçao werden slaven tewerkgesteld op plantages en als huispersoneel. De slavernij werd op 1 juli 1863 afgeschaft. Het gebruik van slaven door de VOC in de Zuidoost-Aziatische archipel is relatief onbekend. In de gebieden van de VOC



werden tussen 1600 en 1860 1.135.000 slaven verhandeld. Zij kwamen uit Oost-Afrika, Madagaskar, India, Ceylon en andere eilanden, waaronder die van het toenmalige Nederlands-Indië. Zij deden werk als parasoldrager of werkten in de mijnen en in de huishouding. Deze slavernij werd formeel op 1 januari 1860 beëindigd. Maar het duurde nog tot 1910 voordat de slavernij in alle delen van de Indische archipel was afgeschaft.

### **Brandmerken**

Ik gebruik een heel eenvoudige methode om een gevoelig onderwerp als slavernij te behandelen. Ik houd rekening met de belevingswereld van leerlingen, zodat zij geen last kunnen krijgen van dit soms

**Portret van Affie, een meisje van negen jaar. Gemaakt door Adriaan Martini van Geffen, 1859. Rijksmuseum, Amsterdam.**



Maria Karg neemt haar koffer mee naar alle scholen mee waar ze komt.



ging met tweedejaars vwo aan de slag met een oefening in wetenschappelijk denken en werken. Een bijzondere mogelijkheid om hen uit te dagen, zodat er ruimte ontstaat voor verdieping. Maar eerst kregen de leerlingen een presentatie en zagen ze dat slavernij zowel in de 'Oost' als de 'West' plaatsvond. Dat de slavernij van de VOC eerder begon, groter van omvang was en later eindigde dan die in de 'West' (bijvoorbeeld Suriname). Dat slavernij van alle tijden is tot op de dag van vandaag.

De slavenregisters van Suriname stonden centraal in de gastles. Wat is de herkomst van de slavenregisters, van de inhoud en de vorm daarvan? De leerlingen kregen een inkijkje in bronnenonderzoek. Als zij na het vwo op de universiteit gaan studeren, weten ze alvast iets over het zoeken in websites van archieven, in dit geval in de slavenregisters. Met hun laptop gingen ze aan de slag en met de informatie van SSV hadden ze snel in de gaten hoe ze naar de juiste pagina van de website van het Nationaal Archief moesten gaan.

Daar vonden ze de informatie over Affie, een meisje dat in slavernij leefde en door de afschaffing van de slavernij haar vrijheid kreeg op 1 juli 1863. Het was een inkijkje in historisch onderzoek. Docente Karin beklemtoonde nog eens dat het belangrijk is om 'bronnen'

te vinden. Soms vind je in archieven informatie (bronnen) die je aan een nader onderzoek moet onderwerpen. De slavenregisters zijn een mooie start voor veel nazaten van slavernij en voor mensen geïnteresseerd in geschiedenis om ten aanzien van het Nederlandse slavernijverleden te onderzoeken hoe het 'eigentlich gewesen ist'.

### Marrondorpen

Op een praktijkschool in Hoorn vroeg docent Sjon in zijn introductie wat de leerlingen nog weten van de film *Roots*. Handen gingen omhoog en herinneringen werden gedeeld. Mooi om te zien hoe goed mijn gastles over het Nederlandse slavernijverleden was voorbereid. Na de introductie startte ik de les met mijn familieverhaal; over hoe het slavernijverleden onderdeel van onze familiegeschiedenis werd. Vervolgens gingen we op tour door Paramaribo.

Eerst bekeken we de houten huizen en vervolgens de gebouwen waar de diverse religies worden beleden. Ze zijn vredig naast elkaar gebouwd. 'Kan dat ook in Nederland?' vroeg een leerling zich af. Dan gingen we naar het binnenland van Suriname, bezichtigden we marrondorpen langs de rivier, bekeken flora en fauna. Halverwege de achttiende eeuw kregen de meeste marrons – de van de plantages gevluchte slaven die zich in het binnenland

vestigden – zelfbestuur.

Daarna ging ik in op de vorig jaar gedigitaliseerde slavenregisters van Suriname. Deze slavenregisters werden in 1826 ingesteld door de Nederlandse overheid om illegale slavenhandel te voorkomen. De slavenhouders waren verplicht alle wijzigingen betreffende slaven bij te houden; een soort burgerlijke stand. En toen kwamen de verhalen van Affie en die van mijn overgrootvader.

### Eurocentrisch perspectief

In het onderwijs is het slavernijverleden van Nederland lange tijd onbespreekbaar geweest. In de geschiedenisboeken werd er weinig of helemaal niets over geschreven. Dat is inmiddels aan het veranderen. Onder tussen zijn er verschillende onderzoeken geweest op welke manier het thema slavernij in de verschillende methodes is beschreven. Vrijwel alle schoolboeken schreven vanuit een eurocentrisch perspectief. Er werd geen aandacht besteed aan het perspectief van de inwoners van de koloniën en aan wat de invloed van de slavernij op hun bestaan zou hebben.

Na de onthulling van het Nationaal Monument Slavernijverleden in het Oosterpark in Amsterdam in 2002 volgden de slavernijmonumenten in Middelburg, Rotterdam en Hoofddorp. Er kwam meer aandacht en erkenning voor de betekenis van het slavernijverleden in sommige methodes. Mede door de discussie en de verschillende meningen die in het publieke debat naar voren kwamen, is veel in een stroomversnelling gekomen. Dat geldt vooral voor de grote steden, zoals Amsterdam en Rotterdam. Er is een toenemende aandacht voor het slavernijverleden, maar ondanks die toename behoeft de behandeling van het slavernijverleden in het onderwijs nog veel verbetering. De Stichting Stil Verleden tracht aan die behoefte te voldoen. ■

# Slavernij en websites

Wie slavernij of *slavery* googelt ziet al snel dat er een overdaad aan *hits* verschijnt. Het gaat om een dikke vier miljoen verwijzingen in het Nederlands en maar liefst 150 miljoen in het Engels. Zonder de vele andere tekort te willen doen, volgt hier een poging om tot een tiental voor het onderwijs bruikbare websites te komen.

**1** Voor de onderbouw (en bovenbouw van het basisonderwijs) is er [www.zeeuwsarchief-educatie.nl/webprojecten/slavenhandel](http://www.zeeuwsarchief-educatie.nl/webprojecten/slavenhandel), onderdeel van de uitstekende slavernijsite van het Zeeuws Archief. In zes lessen – je kunt natuurlijk zelf beslissen welke onderdelen je doet – gaan de leerlingen aan de slag met de reis van een van de 113 gedocumenteerde slavenreizen van de MCC, die van *de Eenigheid*. De site bevat een grote hoeveelheid bronnen, werkbladen en extra suggesties.

**2** Ook voor de onderbouw is [www.quaco-stripverhaal.nl](http://www.quaco-stripverhaal.nl), waarbij aanschaf van de strip van Eric Heuvel logisch is. Het scenario van de strip en het lesmateriaal is gemaakt door Ineke Mok. Hier zijn bronnen, werkbladen, huiswerksuggesties, kennistoetsen en een docentenhandleiding te vinden.

**3** Een zeer informatieve plek is [www.slavernijenijj.nl](http://www.slavernijenijj.nl), met informatie en bronnen, waarbij het de bedoeling lijkt dat leerlingen uiteindelijk een werkstuk maken. De site is een product van het Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee).

**4** Het NiNsee is medeverantwoordelijk voor [www.lesmateriaalslavernij-verleden.nl](http://www.lesmateriaalslavernij-verleden.nl), gemaakt samen met het Amsterdam Museum en het Netwerk Slavernijverleden. Het is vooral een verwijssite, met links naar hier genoemde webpagina's, maar ook bijvoorbeeld naar het Sint en Piet-lesmateriaal van Jerry Afriyie.

**5** Op de canonsite [www.entoen.nu/nl/slavernij](http://www.entoen.nu/nl/slavernij) staan verschillende weblinks en een overzicht van waar slavernij in geschiedenismethodes wordt behandeld. Er is lesmateriaal te vinden (vooral primair onderwijs).

**6** Hoewel het geen Nederlandse site betreft, wil ik toch wijzen op [www.ucl.ac.uk/lbs](http://www.ucl.ac.uk/lbs). Deze website van het University College Londen geeft informatie over de erfenis van de slavernij op allerlei vlakken:

politiek, cultureel en fysiek, in gebouwen. Zo kunnen gebruikers van de site bijvoorbeeld zelf onderzoeken hoe de inkomsten van de slavenhandel werden belegd in Brits vastgoed.

**7** Een sterk en actueel dossier met artikelen en video's over de rol van Nederland in de slavernij is te vinden op [npofocus.nl/artikel/7570/welke-rol-speelde-nederland-in-de-slavernij](http://npofocus.nl/artikel/7570/welke-rol-speelde-nederland-in-de-slavernij).

**8** Op de site van het Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde (KITLV) staat een presentatie van Karwan Fatah-Black over slavernij uit de cursus Caraïbistiek, gegeven in 2014. Zie [www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2014/08/Slavernij.pdf](http://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2014/08/Slavernij.pdf). Een aanrader om door te nemen voordat slavernij in de bovenbouw aan bod komt.

**9** Het Nationaal Archief heeft de Surinaamse slavenregisters digitaal doorzoekbaar gemaakt. Schitterende bron voor echt onderzoek, al is het wel zaak om van tevoren de navigatie en mogelijkheden goed te bestuderen. Kijk op [www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00451](http://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00451).

**10** Tot slot het magistrale [slavevoyages.org](http://slavevoyages.org). De gegevens van meer dan 36.000 slavenhalers (en 11.000 inter-Amerikaanse reizen) zijn daarin opgenomen. Er kan op land, op bestemming, op schip, enzovoorts gezocht worden. Deze website bevat interactieve manieren om de feiten te laten zien, zoals kaarten, diagrammen en een slavenschip in 3D. Wie enig voorstellingsvermogen heeft, zit hier met kippenvel naar te kijken. En dan zijn er ook nog lesprogramma's voorhanden. ■

**Ger Jan Onrust** is docent geschiedenis en maatschappijleer op het Jan van Brabant College in Helmond.

## Ook interessant

Elders in dit nummer vindt u nog twee relevante websites die worden uitgelicht, voor de volledigheid noem ik ze hier ook.

■ **Een lespakket** van het ISSG over slavernij in Azië staat op [iisg.amsterdam/nl/blog/educatie/slavernij](http://iisg.amsterdam/nl/blog/educatie/slavernij).

■ **Mappingslavery.nl** brengt de historische plaatsen in kaart van het slavernijverleden.

# Slavernij zo oud als de mensheid

In een themanummer over slavernij mag een bespreking van *De geschiedenis van de slavernij* van Dick Harrison niet ontbreken. Het boek is vertaald uit het Zweeds en stamt uit de periode 2006-2008. Het is vanuit een trilogie ingekort, maar nog steeds zeer uitgebreid. Speciaal voor de Nederlandstalige markt zijn extra hoofdstukken en paragrafen over de Nederlandse en Belgische rol in de slavernij toegevoegd. Harrison, bekend van zijn leesbare boek over de Dertigjarige Oorlog (mijns inziens het enige leesbare boek over deze oorlog die Europa teisterde in de periode 1618-1648) begint zijn studie met wat de oorzaken zijn van slavernij: oorlog en armoede.

Al vanaf het begin van de mensheid zijn deze twee factoren aanwezig en daarom begint Harrison zijn verhaal rond 2500 v.Chr. Omdat verschillende heersers wetten en verordeningen lieten optekenen, weten we hoe de slaven in het land tussen Eufraat en Tigris werden behandeld. En dat was – eufemistisch uitgedrukt – niet altijd goed.

Ook in de Bijbel komt slavernij voor, met als bekendste voorbeeld Jozef die in Egypte kan uitgroeien tot een der machtigste mannen. De Grieken en Romeinen maakten ook veelvuldig gebruik van tot slaaf gemaakten, zoals ze tegenwoordig in cultureel correct Nederlands worden genoemd, een term die overigens door Harrison niet wordt gehanteerd. Na een oorlog in het jaar 167 v.Chr. zouden maar liefst 150.000 mensen tot slaaf zijn gemaakt en op de Romeinse slavenmarkten zijn beland.

Onder Constantijn de Grote werd de slavernij niet afgeschaft. Sterker nog, slavernij werd – nadat het christendom tot staatsgodsdienst was verheven – aanvaard als 'een goddelijke straf voor de zondigheid van de mens'. Na de val van het West-Romeinse Rijk bleef dit idee intact, al hebben verschil-

lende kerkvorsten gepoogd om via decreten duidelijk te maken dat christenen niet tot slaaf gemaakt en doorverkocht dienden te worden. De religieuze bevelen werden blijkbaar niet erg nageleefd, want een aantal decennia later werden ze herhaald.

De reconquista leverde slaven op voor zowel de christenen als de Moren. De christenen heroverden langzaam stukken van het Iberisch Schiereiland en namen waar mogelijk islamitische Moren tot slaaf. De Moren, die grote gebieden bleven houden, zorgden ervoor dat ze christenen als slaaf hadden. Ondanks dat de middeleeuwse slavernij niet zo massaal was als in de oudheid, werd volgens Harrison in deze periode wel het 'zaadje geplant voor de verbijsterende opgang van de slavenhandel die in de zestiende en zeventiende eeuw zou plaatsvinden'. Hij doelt hier uiteraard op de trans-Atlantische slavenhandel. Harrison heeft niet alleen aandacht voor deze inktzwarte bladzijden uit de West-Europese geschiedenis (lees de proloog!); wat zijn boek zo compleet en boeiend maakt, is de manier waarop slavernij is ingekaderd. Harrison beschrijft uitvoerig de verschillende tijdperken en werelddelen waar slavernij voorkwam (en tot op de dag van vandaag nog bestaat), zoals de trans-Sahara-slavenhandel en de Zuid-Aziatische slavenhandel. Terecht wordt er veel aandacht besteed aan de 'Atlantische tragedie', waarover u ook in deze *Kleio* uitvoerig wordt geïnformeerd. In *De geschiedenis van de slavernij* komen uiteraard ook de abolitionisten langs, hun strijd – op verlichte humane gronden – zorgde voor een andere kijk op het houden van mensen in onvrijheid.

Zoals gezegd blijft de rol van de Nederlanders in deze studie niet onderbelicht. Vanaf het moment dat de Nederlanders winstmogelijkheden zagen in deze 'handel' deden ze mee. In bijna honderd



**De geschiedenis van de slavernij.** Van Mesopotamië tot moderne mensenhandel. *Dick Harrison* (Omniboek, Utrecht 2019), 704 blz., €39,99

pagina's van het boek wordt duidelijk gemaakt wat 'de Nederlanders' destijds deden. Wat knap is van Harrison zijn de constante relativeringen. Zo benoemt hij dat op de Nederlandse schepen ongeveer zeventien procent van de opvarenden stierf tijdens de overtocht (veel minder dan bij de Portugezen overigens), maar tegelijkertijd vertelt hij dat het gebruikelijk was 'dat er meer zeelieden dan slaven stierven' tijdens de reis. Die precisie en relativeringen zorgen ervoor dat je dit boek wilt lezen. Het maakt je beeld over de slavernij completer, plaatst het in een bredere context en het zorgt ervoor dat er veel verhalen te vertellen zijn in de klas. Dat er hier en daar een relativierende opmerking geplaatst wordt door Harrison is alleen maar prettig; iets wat over het verhitte Nederlandse debat van tegenwoordig niet altijd gezegd kan worden.

*Ben Vriesema*

## Avonturier in Suriname

De afbeeldingen uit *Narrative of a five years' expedition against the Revolted Negroes of Surinam* van John Gabriel Stedman behoren tot de bekendste illustraties die worden gebruikt bij de veroordeling van slavernij. Vooral de afbeeldingen van de met een vleeshaak aan zijn rib opgehangen slaaf, van de gegeselde slavin en van de geradbraakte man zijn tientallen malen gereproduceerd. Toch waren noch de afbeeldingen, noch het verhaal van Stedman bedoeld om het abolitionisme een steun in de rug te geven.

Het is een van de vele zaken die Roelof van Gelder duidelijk maakt in een verhelderende biografie over deze Schotse militair in Nederlandse dienst. Stedman is bekend van zijn verhaal over de vier jaar (1773-1777) die hij, in dienst van de kolonie, doorbracht in Suriname. Zijn taak was het opsporen en uitschakelen van de in het oerwoud verblijvende marrons.

Twintig jaar na zijn dienst in Suriname werd Stedmans *Narrative* uitgebracht. Het boek was direct een succes, met meerdere drukken en vijf vertalingen. Dit kwam door de ongepolijste beschrijving van het leven in de kolonie en slavernij in het bijzonder. Maar zeker ook door de op Stedmans illustraties gebaseerde gravures, waarvan er tachtig zijn opgenomen in het boek. Dat waren niet alleen afbeeldingen van slavernij, maar ook van de natuur, het expeditieleger en van Joanna, de zwarte vrouw met wie hij een relatie aanging.

Stedman was een avonturier, bij wie zijn grootste avontuur hem uiteindelijk verantwoordelijkheidsgevoel bijbracht. Hij beschrijft zichzelf als 'one of the completest flecks', als een 'desperado' die 'almost ashamed was of my scandalous life'.

De beschrijving van zijn eerste 28 jaar lezen dan ook als een aaneenschakeling van het leven van een

onverbiddelijke versierder, klets-majoor, pathologische gokker, drinkebroer, duellist en wat al niet meer. En toen kwam Suriname, een plek waar hij tot de hogere officieren behoorde. Maar vooral de plek waar hij een relatie met een slavin had, met wie hij samen een zoon kreeg. Van Gelder maakt duidelijk dat Stedman echte gevoelens voor Joanna en hun zoon Johnny had. Na het overlijden van Joanna zou Johnny door Stedman naar Nederland zijn gehaald.

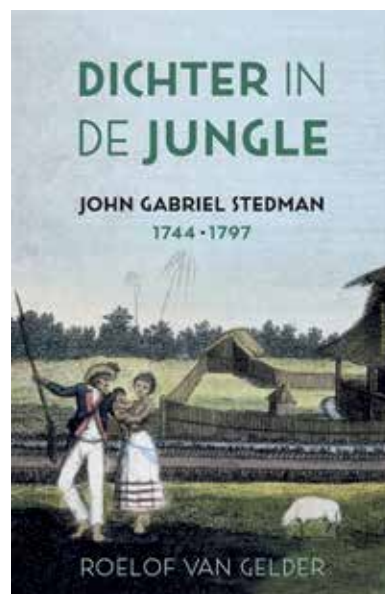
De missie van het expeditieleger was vrijwel onmogelijk. Het klimaat, de muggen, de slechte kleding, het onbekende terrein, de vochtige omstandigheden, de aanvallen van marrons, dat alles maakte dat veel militairen overleden, of in ieder geval een groot deel van de tijd niet inzetbaar waren. Stedman heeft enkele keren op het randje van de dood gezweefd, maar overleefde, mede door de goede zorgen van Joanna. Gedurende de tijd in het oerwoud, op plantages en in Paramaribo kreeg Stedman respect voor de marrons. Hij zag hoe slaven werden behandeld en vond het onbegrijpelijk dat er niet meer wegliepen. Hij prees de manier waarop de marrons overleefden in de jungle en hoe zij zich tegen de troepen weerden. Toch nam Stedman deel aan meerdere expedities.

Na vier jaar ging hij terug naar Nederland, waar hij majoor werd en zijn eigen compagnie kreeg. Stedman bleek een goed officier, maar moest uiteindelijk een keuze maken tussen een eed van trouw aan prins Willem V of aan de Britse koning. Stedman koos voor het tweede, trouwde met een Nederlandse officersdochter, werd opnieuw vader en streek uiteindelijk neer in Tiverton. Hier kreeg Stedman de reputatie van een vreemde, met zijn gezondheid kwakkelende wereldburger. Zijn avonturen en het verblijf in Suriname hadden hem dusdanig gesloopt dat actieve dienst er niet meer in zat. Ook het schrijven en

later het publiceren van zijn boek verliepen traag. Na gedoe met de uitgever en illustratoren kwam het boek uiteindelijk in 1796 uit. Slavernij bestond al eeuwen en zou wat Stedman betreft blijven bestaan, maar dan in een menselijker vorm, met humane slavenbezitters. Ondanks plastische beschrijvingen van de onmenselijke behandelingen was hij van mening dat strikte disciplineren van slaven nodig was. Daarmee was Stedman geen uitzondering in zijn tijd; de meeste Britten deelden zijn mening.

Roelof van Gelder, gepromoveerd historicus (op 'Duitsers in dienst van de VOC'), heeft al eerder een sterke biografie over een niet erg bekende historische figuur geschreven: Jacob Roggeveen, de ontdekker van Paaseiland. Zowel dat boek als *Dichter in de jungle* maakt nieuwsgierig welke koloniale figuur Van Gelder nu in zijn hoofd heeft. Het zijn prettig geschreven, goed gedocumenteerde boeken. Een verrijking van de literatuur over koloniaal Nederland.

Ger Jan Onrust ■



**Dichter in de jungle.** John Gabriel Stedman 1744-1797. Roelof van Gelder (Atlas Contact, Amsterdam 2018), 398 blz., € 24,99 (paperback) / € 34,99 (hardcover)

# Wie zijn wij en wie waren zij?

*Identiteit en identificatie in het geschiedenisonderwijs*

Nationaal Archief, Den Haag

13 maart 2020

6<sup>e</sup>  
NATIONAAL  
GESCHIEDENIS  
ONDERWIJS  
CONGRES



Geef je nú op via [www.vgnkleio.nl/congres-2020](http://www.vgnkleio.nl/congres-2020)

## OOG GETUIGEN

HET FOTOGRAFISCH GEHEUGEN  
VAN DE TWEDE WERELDOORLOG

### Een lessenreeks rondom WOII, fotografie en digitale vaardigheden!

*“Ik was druk met het huishouden toen er ineens een paar mannen in gestreepte kleding voor mijn deur verschenen. Door de kleding begreep ik meteen dat het ontsnapte gevangenen waren. Ik liet ze binnen, liet ze hun kleren uittrekken en gaf ze gewone kleren zodat ze niet op zouden vallen tussen de rest van de mensen in het dorp. De kampkleding heb ik opgestookt in het vuur, zodat niemand ooit te weten zou komen dat de mannen bij mij zijn langs geweest.”*

Hierboven lees je één van de vele bijzondere en aangrijpende verhalen uit het lespakket Ooggetuigen: het fotografisch geheugen van de Tweede Wereldoorlog. Ziet u de scène al voor zich? De leerlingen die meedoen aan de lessenreeks straks wel!

**SCHRIJF JE NU IN OP [WWW.OOGGETUIGEN.LINK/VO](http://WWW.OOGGETUIGEN.LINK/VO)  
EN ONTVANG HET GRATIS LESPAKKET BEGIN 2020**



Een leerling fotografeert klasgenoten tijdens een les van 'Ooggetuigen'.  
Collectie Re-Enact WOII, 2018 Hilversum.

Stichting FutureNL en Studio Polat hebben de handen ineengeslagen en een lespakket rondom geschiedenis, beeldbronnen en mediawijsheid ontwikkeld. In iedere provincie zijn ze de archieven ingedoken om persoonlijke verhalen en beelden uit de Tweede Wereldoorlog te verzamelen. Het zijn indringende en diverse verhalen van mensen uit de eigen regio.

Willen jullie ook meedoen met Ooggetuigen? Schrijf je snel in!

# Stigma

**Z**e zeggen weleens dat je van tatoeages spijt krijgt. Dat had koning Karel XIV Johan van Zweden vast ook. Niemand zag ooit zijn naakte bovenlijf, of zelfs zijn ontblote armen, tót hij in 1844 stierf. Toen snapten de artsen de heimelijkheid van de vorst.

Ik heb geen tatoeage, maar de échte helden van mijn leerlingen wel. Mede door de *showmanship* van profvoetballers en popsterren is in de 21ste eeuw de tattoo gemeengoed geworden. Dat is een opmerkelijke ontwikkeling, miljonairs met tatoeages, want tot niet heel lang geleden was de tattoo voorbehouden aan stoere rockers, motorbendes en kroegbazen. Aan tatoeages kleefde een wat onfris stigma.

Niettemin kwamen ze tot de opkomst van de christelijke kerk wijdverspreid voor. Ötzi, gevonden als ijsmummie, leefde vijfduizend jaar geleden: hij had maar liefst 59 lijntekeningen op zijn huid. Er zijn ook Egyptische en Germaanse mummies gevonden met inktdecoraties en veel niet-westerse beschavingen zoals de Maori kennen eeuwenoude tattoo-tradities.



**Jelte Posthumus** woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

De oude Grieken gebruikten niet toevalig het woord *stigma* (markering) voor tatoeage. Criminelen en slaven werden met onderhuidse inkt gemarkeerd ter onderscheid – vaak heel duidelijk, in het gezicht. Weglopen werd zo welhaast onmogelijk gemaakt.

In de vijfde eeuw werd koning Histiaeus van Miletus door de dominante Perzen gedwongen in een andere stad te verblijven. Hij zon op wraak, tatoeëerde een geheime boodschap op de kale schedel van een trouwe slaaf en stuurde die, toen zijn haar weer lang gegroeid was, naar zijn neef Aristagoras in Miletus. De slaaf werd geschoren, de boodschap gelezen en de Ionische opstand tegen de Perzen begon.

## *‘Mede door de showmanship van profvoetballers en popsterren is in de 21ste eeuw de tattoo gemeengoed geworden’*

Tegengehouden door de christelijke kerk bleef de tattoo lang onfris – zeebonken, soldaten en criminelen droegen ze – tot in de negentiende eeuw plots de Europese elite ermee aan de haal ging. Zelfs binnen koninklijke families verschenen tatoeages op het lijf. Binnen de Russische tsarenfamilie was de tattoo populair – Nicolaas II was voorzien – maar ook de Engelse koningen Edward VII (Jeruzalemkruis) en zijn zoon George V (draak) lieten zich decoreren.

Ook koning Karel XIV Johan van Zweden had een tatoeage, maar niemand mocht die zien. Jean Bernadotte, zoals hij echt heette, was een Fransman. Hij had zich tijdens de Franse Revolutie als radicaal doen gelden, was opgeklommen tot een van de achttien maarschalken van Napoleon en werd uiteindelijk in 1818 onverwacht uitgenodigd plaats te nemen op de Zweedse troon. De huidige koningshuizen van Zweden, Noorwegen, Denemarken, België en Luxemburg stammen van hem af.

Toen de artsen hem na zijn dood van zijn bovenkleding ontdeden, ontdekten ze een tatoeage op zijn arm. Het was een Frygische hoed, met de tekst: ‘Dood aan alle koningen!’ ■

## •VGN KLEIO•

**Hoofdredactie:** Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

**Eindredactie:** Patsboem! educatief, Martijn van Lieshout, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

**Redactie:** Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

**Medewerkers:** Jelte Posthumus, Ton van der Schans

**Vormgeving:** Bianca Emanuel Magazine Design

**Redactieadres:** Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen

**Druk:** Drukkerij Ten Brink, Meppel | ISSN 0165-6449

**Advertentie acquisitie:** Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

**Kleiokrant:** Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

**Website:** www.vgnkleio.nl

**Social media:** @gsonderwijs www.facebook.com/vgnkleio

**Contributie:** Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-

**Leden- en abonnementsadministratie:** Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

### Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter, mediacontacten, pabocommissie  
Maarten van Gils, secretaris, cie. didactiek  
Maud Knook, penningmeester  
Hellen Janssen, cie. havo/vwo, Euroclio

Gerard Rozing, cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen  
Steven Stegers, Euroclio, cie. wereldgeschiedenis  
Pim Renou, ICT, communicatie, pr  
Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

## Vliegtuigpionier Fokker

Tot en met 22 maart 2020 is in Huis Doorn de tentoonstelling *Fokker!* te bezoeken. Honderd jaar geleden herstelde de wereld van een vier jaar durende wereldoorlog met miljoenen slachtoffers. De tentoonstelling *Fokker!* gaat over twee mensen die de impact van die oorlog op verschillende manieren hebben verwerkt; vliegtuigpionier Anthony Fokker en Wilhelm II. De tentoonstelling belicht de parallellen tussen de keizer en de luchtvaartpionier; beiden na de Eerste Wereldoorlog uitgeweken van Duitsland naar Nederland, beiden gevolgd door treinwagons met bezittingen, beiden genoemd in het Verdrag van Versailles. Ook zijn zijn modellen, vliegtuigonderdelen, foto's en unieke voorwerpen te bekijken.

Een vliegtuig van Fokker boven de Sint-Bavokerk in Haarlem, 1911.



## Ooggetuigen

FutureNL en Studio Polat hebben een gratis lespakket ontwikkeld genaamd *Ooggetuigen*. Het pakket bestaat uit vijf lessen voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs en is met name geschikt voor het vak geschiedenis. *Ooggetuigen* laat een jonge generatie op een persoonlijke manier kennismaken met erfgoed van de Tweede Wereldoorlog. Voor iedere provincie is er een eigen lespakket met persoonlijke, lokale verhalen en beelden uit regionale archieven. De leerlingen leren nadenken over beeldbronnen, krijgen les in fotografie en passen dit toe op de praktijk van lokale historische gebeurtenissen. Meld je aan voor het gratis lespakket via [ooggetuigen.org](http://ooggetuigen.org). Het materiaal, bestaande uit een docentenhandleiding, lesbrief voor de leerlingen en slides voor het digibord, ontvang je in januari 2020.

## Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische plaats zoeken we? Stuur het antwoord vóór 23 januari 2020 naar [redactie@vgnkleio.nl](mailto:redactie@vgnkleio.nl). Vergeet niet uw adres erbij te vermelden! Meedoen kan ook via de website [www.vgnkleio.nl](http://www.vgnkleio.nl).



Het antwoord op de histocrypto uit *Kleio 6* was: Hannibal. De winnaar is: Christa Driessen uit Rotterdam. Zij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

## Lesmateriaal Westerbork

De stichting *Terug naar Westerbork* heeft in samenwerking met de MBO Raad, vertegenwoordigers van mbo-instellingen en educatieve afdelingen van maatschappelijke organisaties een educatief concept ontwikkeld voor het mbo. Het lesmateriaal biedt thema's, bronnen en casussen aan voor docenten en studenten, die tijdens de lessen burgerschap ingezet kunnen worden. Sommige verhalen bevatten voorbeelden die aansluiten bij de beroepsopleiding, bijvoorbeeld het verhaal van de Joodse verpleegkundige Claartje van Aals. Elk verhaal heeft relevante bronnen en lesactiviteiten. Het lesmateriaal is te vinden op [lesmateriaal.terugnaarwesterbork.eu](http://lesmateriaal.terugnaarwesterbork.eu).



Claartje van Aals

*Het volgende nummer van Kleio verschijnt 5 februari*



Kernachtig en compleet, dát is Geschiedeniswerkplaats. Dankzij de heldere structuur kunnen je leerlingen gemakkelijk zelfstandig aan de slag en weten zij precies wat de hoofdzaken van de lesstof zijn. En met toepasselijke voorbeelden uit het heden, is geschiedenis niet alleen van vroeger, maar ook van nu!

Vraag nu  
je gratis  
beoordelings-  
exemplaar aan!



## NIEUW!

### Geschiedeniswerkplaats voor de Tweede Fase

Eenvoudig differentiëren met de perfecte mix van boek en online

- Persoonlijke digitale leeromgeving met adaptieve leerroutes
- Structuur online lesmateriaal en boek is hetzelfde
- Nieuw vanaf schooljaar 2020/2021: De themakaternen 'Het Midden-Oosten en Noord-Afrika' en 'Geloof en Verstand'.



## Ook nieuw:

### Geschiedeniswerkplaats onderbouw (vmbo, havo, vwo en TTO-editie)

Eenvoudig differentiëren met de perfecte mix van boek en online

- Persoonlijke digitale leeromgeving met adaptieve leerroutes
- Structuur online lesmateriaal en boek is hetzelfde
- Beschikbaar als blended lesmethode FLEX

Meer weten of een gratis beoordelingspakket aanvragen?  
Kijk op: [geschiedeniswerkplaats.noordhoff.nl](https://geschiedeniswerkplaats.noordhoff.nl)



# IS JOUW PWS €1.500 WAARD?

DOE MEE AAN DE  
PROFIELWERKSTUKPRIJS!



INZENDEN TOT 1 FEBRUARI 2020  
[RIJKSMUSEUM.NL/JUNIOR-FELLOWSHIP](http://RIJKSMUSEUM.NL/JUNIOR-FELLOWSHIP)

# RIJKS MUSEUM

IN SAMENWERKING MET

**ntr:**

FOUNDER

**PHILIPS**

HOOFDSPONSOREN

ING 

BEGUNSTIGER JUNIOR FELLOWSHIP

STICHTING SAPHIR/  
RIJKSMUSEUM FONDS

EDUCATIEVE PARTNER

 ThiemeMeulenhoff

 **kpn**